

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ТЕХНІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ УКРАЇНИ
«КИЇВСЬКИЙ ПОЛІТЕХНІЧНИЙ ІНСТИТУТ ІМЕНІ ІГОРЯ СІКОРСЬКОГО»
ФАКУЛЬТЕТ СОЦІОЛОГІЇ І ПРАВА

ЗАТВЕРДЖУЮ

Декан ФСП

_____ А.А. Мельниченко

«____» _____ 2018 р.

Діалектична логіка

**комплекс навчально-методичного забезпечення
навчальної дисципліни**

*Рекомендовано Методичною радою КПП ім. Ігоря Сікорського
як навчальний посібник для рівня підготовки «бакалавр»
за спеціальністю 6.030101 «Соціологія»*

Ухвалено методичною комісією

факультету соціології і права

Протокол від 20 червня 2018 р. № 2

Голова методичної комісії

_____ К.Л. Попов

«____» _____ 2018 р.

Київ – 2018

Діалектична логіка: комплекс навчально-методичного забезпечення навчальної дисципліни. [Електронний ресурс]: навч. посіб. для рівня підготовки «бакалавр» для спеціальності 6.030101 «Соціологія» / КПІ ім. Ігоря Сікорського; уклад.: Піхорович В.Д. – Електронні текстові дані (1 файл: 99,3 Кбайт). – Київ: КПІ ім. Ігоря Сікорського, 2018. – 61 с.

*Гриф надано Методичною радою КПІ ім. Ігоря Сікорського
(протокол № 3 від 22.11.2019 р.)
за поданням Вченої ради факультету соціології і права
(протокол № 11 від 25.06.18 р.)*

Електронне мережне навчальне видання

Укладач: Піхорович В.Д. ст. викл.

Відповідальний редактор: Новіков Б.В. д. філос. наук, професор.

Рецензент: канд. філос. наук, доц. кафедри філософії НУБІП А.Ю. Самарський.

Комплекс навчально-методичного забезпечення містить розширені конспекти лекцій, плани семінарських занять, завдання для самостійної роботи, методичні рекомендації, питання для підсумкового і поточного контролю. Видання має на меті ознайомити студентів зі змістом і структурою навчальної дисципліни, допомогти їм набутти здатності застосовувати принципи та методи діалектики для вирішення складних спеціальних задач, для вирішення яких не існує певних алгоритмів та технологій.

Зміст

1. Загальні відомості	4
2. Розподіл навчального часу	5
3. Мета та завдання навчальної дисципліни	6
4. Зміст навчального матеріалу	7
5. Рейтингова система оцінювання	50
6. Заплановані види роботи та методи навчання	51
7. Теми контрольних робіт для заочників	52
8. Питання до заліку	52
9. Тести для самоконтролю	53
10. Література	61

1. Загальні відомості

Навчальна дисципліна «Діалектична логіка» належить до циклу дисциплін професійної та практичної підготовки ОПП та викладається студентам, які здобувають ступінь вищої освіти «бакалавр» за спеціальністю 6.030101 «Соціологія».

Предмет навчальної дисципліни: загальні та спеціальні закономірності людського мислення в їх взаємному зв'язку з загальними законами людської діяльності.

Навчальна дисципліна «Діалектична логіка» є складовою циклу дисциплін професійної та практичної підготовки. Базою для вивчення навчальної дисципліни «Діалектична логіка» є знання, отримані студентами після вивчення таких фундаментальних навчальних дисциплін як «Логіка», «Загальна соціологія», «Історія соціології».

Комплекс методичного забезпечення містить плани семінарських занять та методичні рекомендації щодо розуміння основних ідей, які будуть на них обговорюватися. Студентам надаються завдання для самостійної роботи та для практичних занять, які повинні поглибити знання, що були отримані під час лекцій та семінарських занять.

Відпрацювання тем студентами відбувається також на консультаціях в індивідуальному порядку згідно встановленого графіку. Для консультацій та неформального спілкування з викладачем можуть використовуватися ресурси «Інтернет».

Комплекс методичного забезпечення містить також тестові завдання для самоконтролю.

Методика оцінювання рівня засвоєння матеріалу навчальної дисципліни передбачає використання рейтингової системи оцінювання. Шкала оцінювання – загальноуніверситетська. Формою модульного контролю є написання есе на задану тему.

2. Розподіл навчального часу

1. Опис кредитного модуля

Галузь знань, напрям підготовки, освітньо-кваліфікаційний рівень	Загальні показники	Характеристика кредитного модуля
Галузь знань <hr/> (шифр і назва)	Назва дисципліни, до якої належить кредитний модуль Загальна теорія розвитку	Форма навчання денна
Напрямок підготовки <hr/> (шифр і назва)	Кількість кредитів ECTS 2	Статус кредитного модуля за вибором студентів
Спеціальність <hr/> (шифр і назва)	Кількість розділів 1	Цикл до якого належить кредитний модуль гуманітарний
Спеціалізація <hr/> (назва)	Індивідуальне завдання <hr/> (вид)	Рік підготовки 2018-2019
		Семестр 4
Освітньо-кваліфікаційний рівень <hr/>	Загальна кількість годин 60	Лекції 18 год.
		Практичні (семінарські) 18 год.
		Лабораторні (комп'ютерний практикум) не передбачені
	Тижневих годин: аудиторних – 2 СРС – 1,5 - 1	Самостійна робота 24 год. у тому числі на виконання індивідуального завдання не передбачено.
		Вид та форма семестрового контролю залік усний

3. Мета та завдання навчальної дисципліни

Метою курсу є ознайомлення студентів з основними принципами та методами діалектичного мислення і формування здатності до самостійного, критичного мислення. Студенти повинні вміти не обмежуватися аналітичним підходом при розгляді тих чи інших наукових, гносеологічних чи суспільних проблем, а вміти розглядати їх історично, знати не тільки готові висновки, а й розуміти, звідки ці висновки взяли, як сформувалися, точку зору якої суспільної сили відображають.

знання:

Студенти повинні засвоїти знання про:

- історичні форми діалектики;
- історичні форми матеріалізму;
- роль ідеалізму в становленні філософії;
- про історичні передумови діалектичного та метафізичного мислення;
- дві головні концепції розвитку, які існують в філософії;
- концепцію перетворених форм свідомості;
- принципи діалектики;
- метод сходження від абстрактного до конкретного
- закони діалектики.

уміння:

- грамотно формувати поняття та давати їм правильні визначення;
- фіксувати суперечності та вміти їх вирішувати
- розглядати предмети в розвитку та їх зв'язку з іншими предметами
- розрізняти суперечності мислення та реальної дійсності;
- уникати формальних суперечностей та вміти знімати реальні суперечності;
- правильно формулювати та доводити гіпотези;

досвід:

- аналізу текстів природної мови та наукових текстів з точки зору їх внутрішньої логічної будови;
- правильної побудови міркувань;
- ведення полеміки;
- роботи в проблемних групах.

4. Зміст навчального матеріалу

1. Розподіл навчального часу за темами

Тема	всього	лекції	Контрольн і Роботи	семінар и	СРС
1. Становлення діалектики як методу мислення.	6	2		2	2
2. Мислення як форма діяльності.	6	2		2	2
3. Принцип розвитку.	7	2		2	3
4. Принцип зв'язку всього зі всім.	7	2		2	3
5. Принцип збігу історичного та логічного.	7	2		2	3
6. Метод сходження від абстрактного до конкретного.	7	2		2	3
1. Закони діалектики.	6	2		2	2
2. Діалектика та матеріалізм.	6	2		2	2
9. Діалектико-матеріалістичне вчення про людину.					
Всього за семестр	60	18		18	24

Лекційні заняття.

Тема 1

Становлення діалектики як методу мислення

Основні поняття: Метод мислення, діалектика, метафізика, еkleктика, софістика, діалектична логіка, формальна логіка, стихійна діалектика, логос, раціональна діалектика, форми суспільної свідомості.

Саме слово діалектика походить від грецького *dialego*, яке означає «веду розмову, суперечку». До філософського обігу воно введене Сократом для позначення його методу знаходження істини, котрий полягав в тому, що шляхом постановки відповідних запитань він змушував співрозмовника приходити до неї самотійно. Але сталося так, що в подальшому це слово набуло в філософії зовсім іншого значення, і під діалектикою

зараз розуміють окреме філософське вчення про розвиток, а також відповідний філософський метод, який ґрунтується на двох основних принципах: принципові єдності світу та принципові розвитку.

Суть діалектики полягає в тому, що, на відміну від того погляду на світ, котрий сприймає його не інакше як суму речей, предметів, явищ, які розміщені в певному порядку в просторі і певним чином слідує один за одним в часі, вона підходить до нього з боку відносності, нестійкості, скороминущості будь-яких наявних форм. Саме в виникненні чого-небудь вона бачить свідчення про його смерть. Для неї нічого вічного, абсолютного, святого. Все щезає з такою ж необхідністю, як і виникає, і цей процес - безперервний і нескінченний. Все перетворюється у все. Саме через це світ і мислиться як одне ціле. Відповідно, діалектика як наука і як філософський метод є не чим іншим, як відображенням в формі теорії саме такого підходу до розуміння світу.

Теоретичною альтернативою античної діалектики стала софістика. Вона з'являється як безпосереднє продовження вчення Зенона і Геракліта, але, абсолютизуючи їх релятивізм (від лат. *relativus* - відносний), котрий був зумовлений дійсною текучістю об'єктивного світу, софістика стає протилежністю діалектики. Софісти - значить вчителі мудрості. Вони займалися тим, що за гроші навчали філософії, і як результат цього навчання передбачалась здатність захищати будь-яку точку зору, незалежно від того, істинна вона чи не істинна. «Людина - міра всіх речей», - говорив Протагор, один із так званих старших софістів. Тобто, не існує якої-небудь об'єктивної істини. Цим самим філософія як би взагалі щезає у софістів і на її місце стає риторика. Для них важливий не зміст думки, а її вираження в словах. Так, софіст Горгій висунув три тези:

- ніщо не існує;
- якщо би що-небудь існувало, то людина не могла би його пізнати;
- якщо б вона його пізнала, то не змогла б це передати іншим.

Отже, цим самим софісти явилися як попередники суб'єктивного ідеалізму і повністю вгадали наперед хід думок філософського агностицизму.

Важливо ще раз підкреслити, що софістика не з'являється в грецькій філософії звідкись ззовні, а є безпосереднім продовженням діалектики, її абсолютизацією на базі ідеалізму.

Свій кінець грецька діалектика знаходить зовсім не в софістиці, а в схоластиці

Середньовіччя. Остання цілком побудована на вченнях Платона і Арістотеля. Але саме

це прагнення зберегти склад їх мислення, та ще специфіка предмета, до котрого воно застосовувалось, а це була в основному християнська теологія, привели до того, що, при суровому збереженні форми грецького мислення, з нього випотрошується весь його діалектичний зміст. Від живої картини античної філософської думки залишаються тільки мертві кістки формальної логіки, котра не тільки вже не має нічого спільного з діалектикою, а є її повною протилежністю. Кладучи в основу форми закони всякого людського мислення як такі, що наперед оголошуються правильними «для всіх часів і народів», вона навіть не припускає думки про розвиток, про суперечність як в мисленні, так і в дійсності.

Так виникає наступна, мабуть найбільш ґрунтовна альтернатива діалектики як філософського методу — метафізика. З погляду метафізики, природа абсолютно незмінна і, відповідно, метод її вивчення повністю визначається формальною логікою з її законом тотожності, недопущенням суперечності, розведенням протилежностей в окремі класи явищ і, як наслідок, крайньою зневагою і погордою до предмета дослідження, до природи взагалі. Остання виступає для метафізики простим скупченням предметів, наперед ізольованих, незалежних один від одного, які потрібно і досліджувати відповідно, незалежно один від одного. Найбільше, на що здатна метафізика щодо їх взаємного зв'язку - це поняття взаємодії.

Треба сказати, що саме філософія того часу, починаючи зі Спінози і закінчуючи французькими матеріалістами XVIII століття, не зважаючи на нестачу наукових знань, пробувала покінчити з подібною практикою і пояснювала світ із нього самого.

Ще одною з «альтернатив» діалектики є еkleктика.

Суть її - поєднання різнорідних ідей, принципів, сторін з метою якомога ширше охопити предмет. Еkleктика має давню історію. Але особливе значення, вона здобула саме в зв'язку з діалектикою. Зовнішньо повторюючи один з елементів діалектики - всесторонність розгляду предмета, але цим і обмежуючись, людьми недосвідченими в цій справі вона легко може бути сприйнята за діалектичний підхід. В дійсності ж вона з'єднує в собі гірші риси софістики і метафізики. Від першої вона успадковує абстрактність розгляду предметів, тобто ізольованість сторін того чи іншого явища, від другої - релятивізм відносно істини (адже бо з одного боку воно, звичайно, так, але з іншого - от так і т. п.).

Головна відмінність діалектичної логіки від формальної полягає в тому, що вона розглядає мислення не тільки формально, структурно, а й змістовно, як активне відображення світу, як один із видів людської діяльності. Таким чином, мислення постає не просто як ієрархія форм мислення (поняття, судження, умовивід), а як процес створення, породження одних форм мислення іншими, їх взаємодію, боротьбу, перетворення, перетікання одних понять в інші.

Відповідно, і світ для діалектичної логіки виступає не просто як сукупність всіх речей, сума всього, що нині існує, а як єдине ціле, вічний кругооберт матеріальних форм, який ніколи не починався і ніколи не може закінчитися.

Перевага діалектичної логіки над формальною полягає в тому, що якщо остання відображає світ таким, яким він нам здається, то діалектична логіка дозволяє нам побачити світ таким, яким він є насправді. Звичайно, нам би було зручніше, якщо б світ відповідав нашим уявленням, але це неможливо в принципі, оскільки світ змінюється безперервно, а уявлення — вряди-годи, та й то дуже часто ці зміни є позірними. Тому залишається один вихід — зробити наше мислення настільки гнучким, щоб воно не просто “встигало” за реальними перетвореннями в світі, але щоб було здатним ці перетворення випереджати. Саме таку мету переслідує діалектична логіка, діалектика як метод мислення взагалі.

Як правило, розглядають три історичні форми діалектики, тобто історичні форми її існування в історії філософії. Це стихійна діалектика давніх греків, ідеалістична діалектика в класичній німецькій філософії, та матеріалістична діалектика, яку зазвичай пов’язують з марксизмом. Це не значить, що елементів діалектики не було в інших філософських системах, як і не свідчить це про те, що перелічені форми є замкнутими і відірвані одна від одної. Просто сталося так, що саме в філософії Древньої Греції, в німецькій класичній філософії та філософії марксизму діалектика як спосіб мислення була розроблена найбільш повно, хоча кожен раз своєрідно, з якої-небудь особливої сторони. На цих особливостях ми здебільшого й будемо зупинятися ґлибше.

Головною рисою, яка відрізняє античну діалектику від усіх інших її форм, є стихійність. Вона зумовлена, в першу чергу, тією обставиною, що в ті часи філософія ще зовсім не була виділена як окрема форма суспільної свідомості. Вона не тільки включає в себе зачатки всіх наук, котрі виникли згодом, але і вирішує ті питання, які потім стали питаннями права, моралі, релігії. Не кажучи вже про те, що не тільки діалектику, але і

філософію взагалі, греки, як правило, називають мистецтвом. Іншими словами, філософія в цей час ніби виступає представницею мислення взагалі — в міру того, як воно стає окремим об'єктом людської діяльності, тобто окремою професією. Але треба зауважити, що філософія виявляється тут все ж не єдиною представницею професійної розумової праці. Навіть навпаки, вона розвивається лише остільки, оскільки протиставляє себе пануючому релігійно-міфологічному світорозумінню. Однак це протиставлення зовсім не відкидало міфологічних поглядів древніх, котрі якраз і характеризувались тим, що світ сприймався як одне ціле, котре перебуває в стані постійного виникнення і зникнення (згадайте, наприклад, міфологічні варіанти грецьких космогоній). Антична філософія зовсім не виступала проти стихійного діалектичного змісту давньогрецьких міфів, а пробувала надати йому раціональної, а цим самим, для тих умов, істинної форми.

В результаті ми одержали ту форму діалектики, котра, будучи вже формою філософії, в той же час зберігає риси «природного», власне людського погляду на світ. Світ, природа, космос розглядаються греками як одне ціле, де все взаємопов'язане, а тому ніщо не існує поза цим світом. Їм ще немає потреби з'ясовувати характер зв'язків, специфічне місце тієї чи іншої речі в цьому взаємозв'язку. Нерідко ці зв'язки є дещо фантастичними, казковими. Зрештою, філософи древності не бачать в цьому нічого поганого. Адже давнім грекам, в повній згоді зі всезаперечуючим духом діалектики, немає ніякого діла до подробиць. Вони ж бо ніщо в порівнянні з Космосом, Хаосом, Логосом.

Звичайно, це нехтування аналізом природи було недоліком грецької філософії, якщо порівнювати її з сучасною наукою. Але це така вада, котра при всьому при тому обумовила ту обставину, що грецька філософія не тільки дала зародки всіх майбутніх форм світогляду, але й стала початком всіх основних напрямків сучасних конкретних наук. Їх завданням пізніше стало доведення, чи, навпаки, спростування тих найрізноманітніших положень, котрі були висунуті давньогрецькими філософами як самоочевидні.

Але необхідно відрізняти стихійну діалектику як загальну рису давньогрецького світосприйняття від діалектики як методу, котрий застосовувався давньогрецькими філософами. Ця різниця полягає, в першу чергу, в тому, що філософія, перш ніж скористатися діалектикою як методом, повинна його виділити як такий, видобути з-під уламків, результатів його стихійного застосування як способу повсякденного мислення,

свого роду, здорового глузду древніх греків. Інакше ніякої діалектичної філософії, а тим більше, філософської діалектики не вийде. Вона і надалі буде виступати у вигляді мудрості, тобто випадковості, залежної від маси випадкових же обставин. Для того ж, щоб вона стала інструментом пізнання, її спочатку треба виробити, як виробляється будь-який інший інструмент із матеріалу навколишньої природи.

Найповніше в античну епоху діалектичний підхід як філософський метод, виразився в філософії Геракліта. «Все тече, все змінюється», - говорить він, “...світ є єдиний з усього, не створений ніким із богів, і ніким із людей, а був, є і буде вічно живим вогнем, котрий закономірно спалахує і закономірно згасає”. Цим самим, світ знаходиться в постійному процесі виникнення і зникнення, який здійснюється через боротьбу протилежностей. «Все здійснюється через боротьбу і по необхідності», - вважає Геракліт.

Закон цього вічного руху він називає Логосом, котрий є єдиним законом як для об'єктивного світу, так і для його розуміння і вираження в понятті, мисленні, в мові.

Ця проблема — проблема вираження дійсного руху в відповідному русі, взаємопереході понять стане центральною для всіх історичних форм діалектики.

Питання для самоконтролю:

1. Яка етимологія слів діалектика та метафізика?
2. В чому полягає головна відмінність діалектичної логіки від формальної?
3. Хто із грецьких філософів вважається батьком діалектики?
4. Яка з суспільних форм свідомості виникає раніше: релігія, мистецтво, філософія, мораль, право чи наука?
5. Назвіть три історичні форми діалектики.
6. В чому полягають переваги та недоліки стихійної діалектики давніх греків в порівнянні з науковим мисленням епохи Нового часу?

Тема 2

Мислення як форма діяльності

Основні поняття: синкретизм діяльності та синкретизм свідомості, розподіл праці, дуалізм, монізм, пантеїзм, ідея тотожності мислення та буття, діяльнісна природа свідомості, проблема подолання розподілу праці.

Первісна людина не розділяє мислення та буття. В міфологічній свідомості реальність та фантазії настільки переплетені, що здаються єдиним цілим. Відповідно до таких уявлень про світ первисны люди будують свою діяльність. В свою чергу, синкретизм (нерозчленованість) міфологічної свідомості є лише відображенням і продуктом синкретизму людської діяльності, зумовленого відсутністю чи нерозвиненістю розподілу праці. Розподіл праці на фізичну і розумову та його соціальне закріплення в класовому поділі суспільства приводять до інших крайнощів в розумінні свідомості – вони починають уявлятися як дві окремі субстанції, між якими може існувати тільки зовнішній зв'язок, взаємодія, взаємний вплив. Таким чином в філософії починається епоха панування дуалізму, який знайшов своє найбільш повне вираження в концепції Декарта. Провалля, яке виникає між свідомістю та людським буттям, стає настільки глибоким, що ідея Спінози про те, що свідомість є не окремою субстанцією, яка існує поряд з матерією, а лише атрибутом матеріальної, природної субстанції, на довгі століття виявляється забутою в філософії.

В філософії Фіхте, попри те, що вона являє собою в порівнянні з кантіанством безумовно крок назад в бік суб'єктивного ідеалізму, ми знаходимо не тільки формально моністичний підхід до вирішення кантівських антиномій, але й суто діалектичне продовження спінозовської думки про єдність матерії та свідомості. В суб'єктивній, містичній формі Фіхте показує, що людина пізнає предмети тільки в тій мірі, в якій вона впливає на них, змінює їх, перетворює, творить. Звідси випливає, що лиш перетворюючи, перебудовуючи природу, людина перетворює саму себе, свою свідомість, свої почуття.

Як послідовник Канта і Фіхте, починає інший німецький філософ - Шеллінг. Він переймає у Фіхте діалектичний метод, котрий той застосовував при аналізі діяльності людської свідомості, але згодом пориває із суб'єктивним ідеалізмом, прибічником якого був Фіхте. Вже в одній з найбільш ранніх своїх робіт «Філософські листи про догматизм і критицизм» Шеллінг з явною симпатією викладає погляди Спінози, згідно з якими «я», котре у Фіхте є одвічним і абсолютним, позбавленим всякої самостійної сутності і,

кінець-кінцем, повністю визначається безкінечною субстанцією. Саме ця, на перший погляд, безнадійна спроба з'єднати суб'єктивно-ідеалістичні погляди Фіхте з явно матеріалістичним підходом до цього питання Спінози, дозволяє Шеллінгу поширити діалектичні погляди і на область природи... Це були перші спроби, які згодом лягли в основу шеллінгівської «натурфілософії». Вона, звичайно, має цілком ідеалістичний характер. Але, по-перше, це вже не суб'єктивний ідеалізм, як у Фіхте, а об'єктивний, а, по-друге, це дуже своєрідний ідеалізм, в якому, хоча всі речі в природі можуть бути тільки «продуктами духу», форма застосування діалектичних ідей в дослідженні природи виявилась вельми вдалою для того часу. Так же як і натурфілософія давніх греків, шеллінгівське вчення вводить в дослідження природи ідеї розвитку і єдності світу, що дозволяє філософу багато в чому випередити сучасні йому природничі науки. Так, наприклад, великий німецький вчений-енциклопедист А. Гумбольдт розглядав філософію Шеллінга як революцію, котру той розпочав в природознавстві, як найпрекрасніше починання того часу, котре не тільки не може завадити успіхам емпіричних наук, а, навпаки, дає принципи, котрі підготовлюють нові відкриття.

І так само як давньогрецька, «натурфілософія» Шеллінга містить в собі в великій кількості як геніальні здогадки, котрі підтвердилися тільки набагато пізніше (наприклад, його припущення про те, що світло має як властивості матеріального тіла, так і, одночасно, є «феноменом середовища, що рухається», що знайшло потім своє підтвердження в синтетичній корпускулярно-хвильовій теорії світла Л. де Бройля), так і цілковиті нісенітниці, котрі вона, правда, повністю поділяла із сучасним їй природознавством.

Значення філософії Шеллінга для історії діалектики дуже велике, але, що стосується його самого як філософа, то на пізньому етапі його творчості, ідеалістична, містична тенденція бере гору над його діалектичним підходом, і пізній Шеллінг - де завзятий захисник релігії, котру він ставить вище за науку, «філософ одкровення», котрий бачить кінець і мету науки в релігійній вірі.

На жаль, до цього часу багатьма філософами ігнорується думка Гегеля про те, що свідомість виражає себе не тільки (і не стільки) в мові, скільки в цілеспрямованій людській діяльності. Матеріалістична діалектика поправляє Гегеля в тому, що мислення, свідомість не тільки знаходять своє вираження в людській діяльності. Вони, крім того, самі є продуктом суспільної людської діяльності. Виробляючи колективно собі засоби до

життя, люди виробляють в цьому ж процесі і поняття, категорії, образи, уявлення і, власне, самих себе. Інше питання, що, залишаючись, в силу пануючого розподілу праці, не стільки господарями процесу виробництва, скільки його функціональними елементами поряд з технічними та природними факторами, люди не завжди дають собі звіт про те, що саме вони виробляють і як саме вони мислять.

Оскільки діалектичний погляд на світ є цілком природним, то немає нічого дивного в тому, що як тільки філософія виникає як окрема форма мислення, вона виявляється саме діалектичною філософією. Підтвердженням цьому не тільки так звана стихійна філософія давніх греків, але й протофілософські системи Давнього Китаю та давньої Індії.

Діалектична філософія давніх греків була вихолощена, перетворена в схоластику і теологічну софістику внаслідок багатовікового панування релігійної свідомості. Промислова революція покінчила з пануванням релігії в ідейній сфері, вивівши на передові рубежі науку. Найрозвинутішою наукою виявляється механіка, тому саме її метод мислення виявляється пануючим не тільки в науці, а й у філософії того часу, яку за середньовічною традицією продовжували назвати метафізикою.

Але чим більше наука розвивалася, тим менше її влаштовував механістичний, метафізичний метод мислення. Діалектика почала відроджуватися в рамках ідеалізму, але своє застосування знайшла саме в науці, в першу чергу в галузі суспільних наук.

Питання для самоконтролю:

1. Як пов'язані між собою відсутність розподілу праці та синкретизм свідомості в первісному суспільстві.
2. Як саме розподіл праці приводить до появи дуалізму?
3. За що Спіноза критикував Декарта?
4. Яку роль грав пантеїзм в формуванні моністичної точки зору на природу свідомості?
5. В чому суть критики Фіхте кантовського поняття “річ в собі”?
6. Як співвідносяться мова та мислення?

Тема 3

Принцип розвитку.

Основні поняття: рух, розвиток, еволюція та революція, суперечність, тотожність протилежностей, апорії, антиномії, дискретність та безперервність, стрибок, поступовість.

Діалектична логіка виходить з того, що розвиток, рух, зміна форм, трансформація є способом існування матерії, і ніщо не може існувати поза цим вічним перетворенням одних форм в інші. А це значить, що завданням мислення з точки зору діалектичної логіки є відображення цього вічного руху, переходу одних форм в інші у відповідних взаємовідношеннях понять. Ніщо не можна помислити незмінним. Точніше, помислити можна, але в реальності все змінюється, розвивається. Зазвичай, якщо комусь запропонувати уявити щось незмінне, люди уявляють камінь. Але будь-який геолог буде сміятися з такого уявлення. Існують десятки різноманітних природних факторів, під дією яких камінь перетворюється в щебінь, щебінь в пісок, пісок в пил, який потім осідає в вигляді різноманітних глин. Не кажучи про те, що камінь теж мусив з чогось утворитися. Так от, дуже багато видів каменю мають, наприклад, органічне походження. Скажімо, багато видів мармуру утворилися із залишків різних молюсків. Тобто, досить трохи змінити часовий масштаб розгляду, для того, щоб те, що здавалося незмінним, перетворилося в дуже навіть мінливе. Власне, такого ж ефекту можна досягнути, змінивши просторовий масштаб — наприклад, розглянути хімічну і фізичну структуру каменю. І зразу стане зрозуміло, що навіть позірна незмінність каменю досягається виключно за рахунок постійних змін в його структурі на мікрорівні.

Немає нічого такого, що залишалося б незмінним, не змінювало свою форму, не перетворювалося в щось інше. Рух визначається в діалектичний матеріалізм як спосіб існування матерії. Звичайно, мова тут йде не просто про механічне рух, переміщення в просторі, а про філософську категорію руху. Крім механічного руху існують і інші форми руху матерії: фізична, хімічна, біологічна, і соціальна. Але суть їх полягає в тому, що вони фіксують суперечливість існування, момент тотожності буття і небуття. Річ, речовина, матеріальна форма є те, що вона є, і в той же час її вже немає, оскільки вона вже інша. Раціонально це протиріччя можна зрозуміти лише як рух. У той же час і, навпаки, рух, розвиток, зміна, не можна інакше правильно зрозуміти, тільки як протиріччя, єдність буття й небуття, перетворення, перехід з однієї форми в іншу.

«Для діалектичної філософії немає нічого раз і назавжди встановленого, безумовного,

святого. На всім і у всьому бачить вона печать неминучого щезнення, і ніщо не може встояти перед нею, крім безперервного процесу виникнення і знищення, нескінченного сходження від нижчого до вищого. Вона сама є лише простим відображенням цього процесу в мислячому мозку». Так характеризує діалектику як вчення про розвиток Енгельс в своїй роботі «Людвіг Фейєрбах і кінець класичної німецької філософії».

Оскільки поняття фіксуються в мові, а мова не в змозі відобразити рух, розвиток безпосередньо, то єдиним способом його вираження виявляється протиріччя, суперечність. Але суперечність в діалектичній логіці і суперечність формальній логіці – це різні речі. Якщо в формальній логіці суперечливі судження виключають одне одного, то діалектична логіка не тільки фіксує протилежність взаємовиключних суджень, а й вимагає бачити тотожність протилежностей, їх взаємну зумовленість, перетікання одної в іншу.

Скажімо, рух діалектична логіка представляє не просто як зміну стану (було таке, а через якийсь час, навіть дуже малий, стало інше), а як тотожність буття і небуття. Річ в один і той же час є сама собою, і вже не є тим, чим вона є, а є іншою, тобто, змінюється.

Власне, зараз не так легко знайти людей, які б сумнівалися в тому, що “все тече, все змінюється”, що “все проходить, і це пройде”. Але питання полягає не в тому, щоб просто визнати наявність руху, зміни, вічної трансформації, еволюції, а в тому, щоб адекватно виразити рух у логіці понять.

На цю обставину звернув увагу ще відомий давньогрецький філософ Зенон Елейський, який сформулював цю проблему в вигляді так званих апорій, найвідомішими з яких є “Дихотомія” та “Ахіллес і Черепаха”.

Сформулюємо коротко сутність апорії «Дихотомія». Перш ніж подолати всю відстань, треба спочатку пройти її половину. А для того, щоб пройти половину, мусимо спочатку подолати чверть відстані і т.д. Тому рух ніколи не почнеться.

Апорія “Ахіллес і черепаха” демонструє ту ж проблему, тільки тепер на перший план висувається уявлення про нескінченну подільність часу, а не відстані: доки швидконогий Ахіллес подолає відстань до черепахи, яка стартувала одночасно з ним, черепаха встигне проповзти якусь невеличку відстань. Доки Ахіллес подолає цю невеличку відстань, черепаха пересунеться ще трішки – і так до нескінченності. Ахіллес ніколи не дожене черепахи, – заключає Зенон.

Гегель переказує ці апорії у вигляді легенди, згідно якої один з учнів, щоб заперечити учителю, встав і став перед ним ходити, намагаючись таким чином довести, що рух все таки є, за що Зенон, буцімто, побив його палицею, примовляючи при цьому, що на теоретично поставлені питання треба давати теоретичні відповіді, оскільки чуттєве сприйняття, факт не може служити аргументом проти теорії.

Дуже багато віків спроби вирішити поставлену Зеноном проблему чи спроби спростувати її постановку залишалися марними. І це не дивно, адже в них зафіксована не стільки проблема того, існує рух, чи ні, скільки неможливість виразити його засобами формальної логіки. Спроби усунути суперечності шляхом “уточнення понять” тільки загострять проблему.

Попробуємо сформулювати ці апорії мовою математики. Якщо ми припустимо, що відстань між двома сусідніми точками траєкторії тіла, яке рухається, не дорівнює нулю, то цю відстань можна поділити на два, а ту, що вийшла, знову на два і так до нескінченності. Отже, для того, щоб подолати хоча б відстань між двома сусідніми точками, тілу треба буде нескінченну кількість часу.

Тепер припустимо, що відстань між сусідніми точками траєкторії дорівнює нулю. Тоді, якщо взяти до уваги, що сама точка є “нульмірним” об'єктом, рух виявиться неможливим, тому що всі точки “зіллються” в одну.

З появою диференціального та інтегрального числення і, відповідно, поняття нескінченно малого, математики, здавалось би, отримали інструмент для того, щоб вирішити ці апорії.

Але і вирішення апорій Зенона на основі вищої математики виявилися незадовільним з точки зору логіки, оскільки у визначенні самого нескінченно малого (великого) була закладена суперечність: нескінченно мала (велика) – це така змінна величина, яка може бути зроблена меншою (більшою) за будь-яку дану величину. Тобто, це така величина, головною властивістю якої є те, що вона відрізняється від будь-якої даної величини. За точність результатів обчислення, яка досягається введенням нескінченно малого (великого), математика заплатила ігноруванням закону виключення суперечності.

Вища математика завдяки поняттю нескінченно малої дає змогу цілком адекватно описувати механічний рух, але ніскільки не наближає нас до розуміння його природи. Для того, щоб зрозуміти хоча б механічний рух, треба відмовитися від спроб уявити його

як сукупність точок спокою і взагалі від уявлення проте, що рух і спокій виключають один одного, що спокій – це відсутність руху. Тобто, треба визнати, що не рух є відносним, а спокій абсолютним, а навпаки, рух є абсолютним, а спокій не є чимось окремим від руху, а є лише тією зовнішньою формою, під якою треба вміти розпізнати відповідну форму руху. От як, наприклад, рух годинникової стрілки ми не можемо бачити безпосередньо, але легко робимо висновок про нього, спостерігаючи зміну станів її спокою. Чи скажемо, спостерігаючи із здавалось би непорушної Землі рух Сонця чи зірок, ми, завдяки відкриттю Коперника, навчилися бачити рух Землі навколо своєї осі.

Звичайно, все це стосується не тільки механічного руху, а й будь-якої іншої його форми – фізичної, хімічної, біологічної і навіть соціальної.

Питання для самоконтролю:

1. В чому полягає математичний сенс апорії “Дихотомія”?
2. Попробуйте підібрати якомога більше синонімів до поняття рух.
3. Попробуйте дати визначення спокою через поняття руху.
4. В чому полягає роль суперечності в мисленні та в дійсності?
5. Як співвідносяться між собою форми руху матерії?
6. Як можливе вирішення антиномій?

Тема 4

Принцип зв'язку всього зі всім

Основні поняття: причинно-наслідкові зв'язки, детермінізм, першопричина, перетворення, закон збереження та перетворення енергії, субстанція, принцип матеріальної єдності світу, об'єкт, суб'єкт, діяльність, матеріальне, ідеальне.

З точки зору діалектичної логіки, будь-яка річ виявляється не просто ізольованим «об'єктом», який зовнішнім чином взаємодіє з сусідніми «об'єктами», а лише певним моментом у вічному кругообігу форм матерії, «вузликом» в сітці незліченних зв'язків, взаємопереходів. Таким чином, будь-яка річ виступає не тільки в своїй «окремоті», а й як представник цілого, його відображення, його нерозвинута форма. В кожному предметі і, відповідно, в кожному понятті, у, так сказати, скороченому, спресованому, згорнутому вигляді втілена вся його історія, все різноманіття його зв'язків. Завдання вченого – навчитися їх «вчитати», розшифрувати, розгорнути.

Нові відкриття нашо́вхують вчених на ідею того, що взаємодії і взаємозв'язки між окремими предметами і явищами є лише свідченнями того, що світ є єдиним цілим, що самі ці предмети і явища є не окремими частинами, а тільки проявами і породженнями вічного руху цього цілого. Найпослідовніше ця ідея втілилася в періодичному законі хімічних елементів, в якому була зафіксована періодична залежність властивостей хімічних елементів від їх атомної ваги, чи, як кажуть зараз, від величини зарядів ядер їх атомів. Відомий хімік М.Д. Зелінський дуже влучно охарактеризував періодичний закон хімічних елементів як “відкриття взаємних зв'язків всіх атомів у всесвіті”. Наступним логічним кроком у напрямку розуміння світу як єдиного цілого було розвинутою органічною хімією розуміння єдності живого і неживого, оскільки всі живі організми складаються з хімічних елементів.

Теорія еволюції Дарвіна переконливо довела, що все різноманіття видів живого утворилося поступово з невеликої кількості початкових видів в процесі пристосування до навколишнього середовища. Будь-які нові крупні відкриття в біології чи хімії тільки підтверджували ідею єдності живого і неживого: як скажімо, генетика і відкриття ДНК розкривали хімічну основу еволюції, відкриття фотосинтезу вказувало на Сонце як джерело всякої біологічної енергії на Землі.

Сьогодні ми живемо в той час, коли боротьба вищезгаданих тенденцій в науці – до поглиблення спеціалізації з одного боку і до пошуку універсальної теорії – з іншого, досягла чи не найвищого ступеню. І ситуація складається так, що, якщо вчені не звернуться до надбань класичної філософської традиції, зокрема, діалектичної, в сфері розробки логічних категорій, то на роль універсальної теорії почнуть претендувати релігія чи навіть дорелігійні міфологічні уявлення як, наприклад, астрологія чи різного роду містичні вчення.

Для того, щоб досягнути універсального зв'язку всього зі всім, треба, як мінімум, вміти правильно зрозуміти зв'язок між матеріальним і ідеальним, тобто грамотно вирішити основне питання філософії. Причому для логіки першочергове значення має вирішення другої сторони цього питання, тобто питання про те, чи може наша свідомість відобразити світ таким, яким він є насправді, тобто питання про тотожність мислення та буття.

Зазвичай зв'язок матеріального та ідеального розглядається як зв'язок зовнішній, як відношення між об'єктом та суб'єктом. Матеріальний світ при цьому мислиться як

об'єкт, а свідомість, дух — як суб'єкт. Ця ідея лежить в основі теорії пізнання емпіризму. Парадоксальність цього погляду полягає в тому, що свідомість тут розглядається як відображення зовнішнього світу. Але тоді вона точно не може відповідати визначенню суб'єкта. Адже суб'єкт — це те, що само активно діє, а не те, що є тільки відображенням. Цю недоладність у поглядах емпіриків-матеріалістів помітив же Дж. Берклі, який зауважив, що якщо згідно матеріалістичної точки зору немає нічого в голові, чого не було би в відчуттях, то матеріалісти взагалі не можуть говорити про існування об'єктивного, тобто незалежного від свідомості світу, адже вони ніколи не зможуть цього перевірити, адже згідно їх теорії, перевіряти ми можемо тільки за допомогою органів відчуттів. А це значить, що твердо говорити ми можемо тільки про те, що світ існує в наших відчуттях, а чи існує він поза відчуттями, про це можна тільки фантазувати. Зрозуміло, що така точка зору прямо веде до соліпсизму. Таким чином ми можемо домовитися до того, що є тільки моя індивідуальна свідомість, і все існує тільки в ній. Така точка зору буде поза межами здорового глузду.

Але точка зору розуму теж знаходиться поза межами здорового глузду. І вона теж піддає критиці точку зору емпіризму, який тільки протиставляє мислення та матерію і не може схопити їх в єдності, в тотожності, як одне єдине ціле.

Першим в епоху Нового Часу такий підхід пропонує Б. Спіноза. Він відштовхувався не стільки від точки зору емпіриків, скільки протиставляв свою точку зору дуалізму Декарта. Навіть не стільки протиставляв, скільки старався вирішити поставлену Декартом психофізичну проблему, яка полягає в ствердженні того, що в світі існують дві субстанції - матеріальна і духовна. Але в тій мірі, в якій душа і тіло, дух і матерія є окремими субстанціями, то стверджує Декарт, в принципі неможливо зрозуміти, як вони взаємодіють, як тіло може виконувати “накази” душі.

Декарт вирішує це питання вкрай радикально. Душа і тіло не взаємодіють — з тої причини, що вони не є окремими субстанціями. Насправді, пише Спіноза, мислення є тільки атрибутом тіла, тобто здатністю його рухатися в просторі згідно форми інших тіл без зіткнення з цими тілами. Зрозуміло, що під таке визначення підпадали не тільки люди, але і тварини, але це інше питання, особливо якщо згадати, що люди теж є тваринами і їх психіка відрізняється тільки тим, що вони можуть не просто узгоджувати рухи свого тіла з формами інших тіл, але й надавати тілам іншої форми.

В дусі Спінози питання про тотожність мислення і буття будуть вирішувати і практично всі представники класичної філософії за виключенням І. Канта, точка зору якого виявиться значно ближче до Декартової: Кант, будучи, у повній згоді з вченнями англійських емпіриків впевнений в тому, що незалежний від свідомості матеріальний світ існує, заперечує здатність людського розуму пізнати його таким, яким він є насправді.

І Шеллінг, і Фіхте, і Гегель легко справилися з цією проблемою, розглянувши її не з точки зору споглядання людиною світу, а з точки зору активної діяльності, розуміючи, що людина насправді не спостерігач — а діяч, не мислитель, а перетворювач.

Відповідно, після класичної німецької філософії розгляд світу як одного єдиного цілого стає чимось само собою зрозумілим в філософії. Інша річ, що ця єдність, чи, інакше, тотожність мислення і буття, і у Шеллінга, і у Фіхте, і навіть у Гегеля, не кажучи вже про не таких крупних представників ідеалізму, здійснюється за словами Л. Фейєрбаха, виключно тільки в голові, тобто в сфері самого мислення. Та й Людвіг Фейєрбах, не зважаючи на те, що він ясно бачив помилки своїх попередників, сам не зміг цієї проблеми вирішити краще. Але причина тут була не стільки в самих по собі вадах філософії Фейєрбаха, скільки в тому, що питання тотожності мислення і буття не вирішується засобами ніякої філософії. І навіть розуміння того, що ніяка окрема філософія, яка би вона правильна не була, не в змозі зрозуміти світ таким, яким він є насправді (тобто вирішити другу сторону основного питання філософії), а тільки всі конкретні науки в своїй сукупності та ще й у своєму історичному розвитку, не можна вважати таким, що вичерпує проблему. Проблема тотожності мислення і буття, а цим самим і проблема єдності світу вичерпується (не один раз вичерпується, а постійно вичерпується) виключно тільки в процесі перетворення науки в безпосередню продуктивну силу, коли озброєна знаннями, втілена в техніці і технології людина починає універсально перетворювати світ, практично доводячи, що перетворення всього у все і є способом його існування.

Питання для самоконтролю:

1. Чи може всесвіт мати початок в часі та просторі?
2. Детермінізм та проблема першопричини.
3. Основні етапи становлення категорії матерії в філософії та в науці.
4. Теорія Великого вибуху з точки зору філософії.
5. Природничонаукові концепції матеріальної єдності світу та їх зв'язок з ідеєю монізму в філософії.

Тема 5

Принцип збігу історичного та логічного

Основні поняття: Ідеалізм та матеріалізм як напрямки в філософії, категорії, антиномії, “річ в собі” та “річ для нас”, відчуження, заперечення, зняття, матеріалістичне розуміння історії.

Для матеріалістичної діалектики логічне є виражене в поняттях історичне. В першу чергу тут важливо зрозуміти, що в поняттях виражається не природне саме по собі, а історичне. І виражається воно в поняттях тільки тому, що поняття народжуються тільки в історії, в суспільному житті, тобто в людській діяльності по перетворенню природи.

Люди мислять і діють згідно логіки історії, по не залежних від їхньої волі і свідомості законах. Від людей залежить тільки те, чи пізнають вони ці закони і навчаться діяти згідно їм, чи вони приречені пристосовувати своє мислення до будь-якої історичної випадковості, якими так багата історія, (адже вона рухається не по прямої, а зигзагами), ризикуючи втратити все досягнуте чи не на кожному великому історичному повороті.

Діалектичний матеріалізм, вирішуючи так звану другу сторону основного питання філософії (чи здатна людина пізнати світ) стверджує, що наше мислення не тільки здатне пізнати світ, але і, навпаки, воно по своїй природі є не що інше, як відображення цього світу і нічим іншим бути не може. Вже інше питання, що пізнання світу не може бути одноразовим актом, тому не можна вимагати від мислення його остаточного пізнання тут і зараз. І справа тут не тільки в обмеженості мислення, але ще й у тім, що сам світ не залишається незмінним, а постійно розвивається, змінює свої форми. Та й саме мислення не залишається незмінним. Але завдання полягає в тому, щоб дорозвинути людське мислення до того, щоб воно виявилось здатним адекватно відображати як розвиток зовнішнього світу, так і свій власний розвиток.

Коли ми говоримо про збіг історичного та логічного, мова йде не просто про їх зовнішню подібність, так сказати, конгруентність, а про те, що вони виростають з одного кореня. Ідеалісти вважають, що цим коренем є логічне, а історичне є лише більш чи менш адекватним втілення логічного, а матеріалісти, навпаки, вважають логічне продуктом історії і приблизним, більш чи менш точним, відображенням, чи, краще сказати, вираженням і представленням історичного в поняттях. Говорити саме про вираження і представлення історичного в поняттях треба хоча би тому, що ідеальне, логічне є не тільки зображенням історії, суспільного життя, процесу суспільного

виробництва, перетворення природи, але й його об'єктивним чинником. Свідомість не тільки відображає світ, але й творить його – ця теза є одною з основоположних в матеріалістичній діалектиці.

Створюючи собі засоби до життя, виробляючи предмети, люди створюють і поняття про ці предмети, а також про ті відносини, в які вони вступають в процесі виробництва, тобто, фактично, про самих себе, оскільки, виробляючи засоби до життя, люди тим самим виробляють і умови свого виробництва, найголовнішими з яких якраз і являються виробничі відносини. А вибудовуючи в процесі розвитку виробництва нові виробничі відносини, люди тим самим виробляють і самих себе, свою сутність.

Власне, мову тут треба вести не стільки про виробництво, скільки про вироблення людей та про вироблення ідей. Тому, здавалось би, цей матеріал краще було б писати російською мовою, де слово «производство» означає одночасно і вироблення, і виробництво (англійська, німецька чи іспанська, в яких ці значення теж можуть виражатися одним словом, не дуже підійдуть, бо в них неможлива рима «людей-ідей»). Але характерне для української мови розрізнення дозволить підкреслити, що за позірною тотожністю вироблення і виробництва (позірною тому, що в українській мові ці слова теж можуть трактуватися як синоніми) приховується момент не просто їх розрізнення, але, можливо, й протилежності. У виробленні очевидно підкреслене щось суб'єктивне і, скоріше, індивідуальне, в той час як виробництво — щось об'єктивне, суспільне. А хіба не в цьому полягає центральна проблема — чи є формування людей та ідей процесом суб'єктивним, індивідуальним, чи об'єктивним, суспільним?

Проблема ця не вирішується, в основному, тому, що насправді ні виробництво людей, ні виробництво ідей не є якимись окремими процесами, між якими можна встановити відношення. Вони є лише моментами зовсім іншого процесу — процесу виробництва речей, предметів, необхідних для відтворення людини, або, інакше, процесу виробництва суспільного життя. А виробництво суспільного життя є процесом суспільним.

Виробляючи колективно собі засоби до життя, люди виробляють при цьому як форми колективності, так і самих себе як людей.

Довгий час ідеї здаються лише “побічним продуктом” цього виробництва. Але згодом виясняється, що без цього “побічного продукту” саме виробництво буде неможливим, що узагальнення (виробництво ідей) і усупільнення (соціалізація, виробництво людей) — не різні процеси, а моменти одного процесу, і здаються різними тільки через панування

розподілу праці на розумову і фізичну, з одного боку, і товарного характеру виробництва (суспільна організація виробництва через обмін його продуктами між окремими індивідами чи їх групами) - з іншого.

З поглибленням розподілу праці не тільки зростає ілюзія самостійності розумової праці по відношенню до фізичної праці як реального перетворення природи, але й утверджуються претензії розумової праці на те, що вона одна тільки й є власне людською працею.

Ці претензії аж ніяк не можна назвати необґрунтованими. Хоча їх ідеологічне обґрунтування, як правило, не витримує найпростішої критики, але тримається ця претензія не своєю доказовістю, а тим, що протягом століть і навіть тисячоліть люди фізичної праці цілком реально ставилися в нелюдське становище. І справа тут не в зовнішньому примусі, а в посиленні розподілу праці, коли суспільне ціле може розвиватися тільки за рахунок деградації індивідів, які його складають.

Так от, до тих пір, доки розумова праця не включається безпосередньо в матеріальне виробництво, розподіл праці створює основу для ілюзії того, що ця праця є єдино достойною людини і що це є праця з “узагальнення”. Та, як тільки наука починає перетворюватися в безпосередню продуктивну силу і розподіл праці проникає в сферу розумової праці, зникає основа і для цієї ілюзії — не тільки людина фізичної праці, але й вчений вже не в змозі охопити предмет праці в цілому, зрозуміти його логіку як цілого. Наступає криза “узагальнення” і криза емпіризму в цілому.

І це не дивно, оскільки предметом праці завжди виступала природа в цілому, а не просто її окремі фрагменти, з якими окремий індивід, окремі колективи людей, чи навіть людство в цілому в певний період часу стикаються безпосередньо в процесі праці.

Власне, якщо говорити про діяльне ставлення до природи, то в процесі праці і людство, і окремий індивід, змінюючи окремі предмети, кожен раз перетворюють якраз природу в цілому — тут спрацьовує так званий “ефект метелика”.

Інша річ, що ґносеологічний “ефект метелика” полягає в тому, що людина як той метелик, який може помахом своїх крил спричинити всесвітню катастрофу, не здогадується про реальні наслідки своїх дій і, безтурботно “помахуючи крильцями”, цілком може знищити основи свого власного існування. Адже ті, хто діє, не мислять, і тому не можуть усвідомити глобальні наслідки своїх дій, а ті, хто мислять — не діють, а тільки спостерігають, а спостерігати природу в цілому, та ще й у постійній зміні,

неможливо. Отже, вихід можливий тільки в подоланні розподілу праці на розумову і фізичну, як і всякого розподілу праці взагалі. Дуже вже небезпечними стають безтурботні “метелики”, жоден з яких “не ведає, що творить”, оскільки є вузьким фахівцем і не в змозі усвідомити всі найвіддаленіші наслідки своїх дій, а дії кожного такого безвідповідального за визначенням “метелика” з розвитком продуктивних сил стають все потужнішими і потужнішими.

Так от, відповідаючи на сформульоване на початку лекції питання про те, чи є формування людей та ідей процесом суб'єктивним, індивідуальним, чи об'єктивним, суспільним, ми мусимо констатувати, що, на жаль, до цього часу як виробництво людей, так і виробництво ідей є об'єктивним суспільним процесом, який абсолютно не залежить від волі і свідомості емпіричних людських індивідів. Вони самі, разом зі своєю свідомістю, до цього часу є не більше, як “побічний продукт” розвитку виробництва так званих матеріальних благ. Змінюється спосіб виробництва — змінюються люди та ідеї. І чим потужнішим стає виробництво, тим дрібнішими виявляються перед його потужністю окремі люди і їх колективи, і тим примітивнішим стає їх мислення — аж до постановки питання про те, що от-от з'явиться машина, яка буде мислити краще за людину. Це ж до якого рівня треба було довести мислення людини, щоб могло виникнути таке питання! Але питання виникло, і його треба вирішувати. Треба констатувати чітко, що людина, яка розподілом праці реально поставлена в становище “додатку до машини” (і не дуже важливо, якої саме — залізної, електронно-обчислювальної чи державної), в принципі не може бути розумнішою за машину. Вихід бачиться тільки в одному — виробництво людей та виробництво ідей мусить бути перетворено з об'єктивного суспільного процесу в суб'єктивний суспільний процес. Тобто, мусимо усвідомити, що попри всі породжені розвитком розподілу праці (чи то пануванням приватної власності, що, як небезпідставно вважав К. Маркс, є одним і тим же) ілюзії щодо індивідуальної мислительної суб'єктності людини, реальним суб'єктом може бути тільки колективна діяльна людина.

Українська мова, крім всього іншого, дає нам можливість розрізнити суб'єктивне ставлення людини до природи і об'єктивне відношення між людиною і природою. Так от, ідеї, поняття, категорії виражають не ставлення людини до природи, а саме відношення. А якщо бути точним, то в ідеях, категоріях, поняттях фіксується навіть не стільки відношення між людиною та природою, скільки відносини між людьми, які виникають в

процесі реалізації цього відношення, тобто в процесі колективного виробництва людьми умов свого життя.

Власне, ідеї, поняття, категорії є не що інше як ідеальні образи колективних дій, спрямованих на перетворення природи з метою зробити її більш придатною для розвитку людини, тобто перетворити її в “неорганічне тіло людини”. В цьому плані, ідеалісти, починаючи з Платона і закінчуючи Фіхте з його перетворенням не-Я в Я і Гегелем з його “все дійсне - розумне, все розумне - дійсне”, куди ближчі до істини, як ті матеріалісти, які не розуміють, що ідеї мають над людьми таку ж, а то ще й більшу силу, як закони природи. Власне, навіть закони природи мають над людьми силу тільки тоді, коли вони усвідомлені людьми в тій чи іншій формі, тобто коли вони знайшли своє вираження в формі всезагального. І подолати владу всезагального над собою кожен індивід може тільки одним способом — підкорившись логіці всезагального, зробивши її логікою своєї власної діяльності.

Але для цього індивід мусить хоча б в якійсь формі засвоїти логіку всезагального як логіку свого мислення. Адже відомо, що навіть найгірший архітектор відрізняється від найкращої бджоли (бджола, звичайно, не метелик, але для продовження нашої метафори згодиться й бджола) тим, що перш, ніж побудувати щось в реальності, він будує це в голові. Але доки в головах “архітекторів” панує характерна для сучасної науки логіка емпіризму, вони якщо і відрізняються від бджіл і метеликів, то не завжди в кращу сторону.

Навіть релігія (звичайно, тут мається на увазі релігія як суспільна форма мислення, а не як корпоративний бізнес) має перевагу над сучасною наукою в тому, що вона хоч і перевернутій формі, але пробує виразити зв'язок окремого індивіда із всезагальним. Справжній зв'язок індивідуального із всезагальним (в цьому місці російське “всеобщее” звучить краще, хоча в українській мові є застаріле “загал”, від якого теж можна було б виводити “всезагальність”) — суспільність. Так от, на наш погляд, людський “загал” далеко не завжди потребує перевернутих форм усвідомлення зв'язку окремих людських індивідів зі всезагальним. Мало того, сама релігійна форма може бути раціонально витлумачена тільки як передчуття всезагальної (суспільної, тотальної) природи людського індивіда і одночасно як туга індивіда за своєю власною тотальністю в умовах саморозірваності як індивіда, так і суспільства. І скільки б атеїсти типу Докінза не доводили, що бога немає, влада релігії над людиною не щезне, доки не щезне ця

саморозірваність. Бо ця влада є владою ідеального як тотального, всезагального над людьми як окремими індивідами — влада цілого над своїми частинами.

Насправді в світі немає нічого, крім матерії, яка перебуває в процесі постійного перетворення. Крім предметів в світі є хіба що перетворення їх в інші предмети, в тому числі і в першу чергу — цілеспрямоване перетворення їх людиною, в процесі якого предмети починають представляти один одного і природу в цілому як ідеальні. І не дуже важливо, чи таким “ідеальним предметом” виступає дерев'яний кумир, чи Слово, чи геометричні фігури, чи доларова купюра, чи навіть послідовність ноликів та одиничок, в яких зафіксована сума вашого вкладу на електронному банківському рахунку.

Власне, питання полягає в тому, як від виробництва “ідеальних предметів” перейти до виробництва ідеальних людей, не опосередкованого виробництвом предметів. Тільки тоді можна буде говорити про вироблення ідей як процес не тільки суб'єктивний і суспільний, але індивідуальний і в той же час об'єктивний, бо такий індивід перестане протиставляти себе всезагальному цілому, як не протиставляє себе (в нормі, звичайно) орган тілу.

Питання для самоконтролю:

1. Що таке ноумен та феномен?
2. Яка природа категорій за Кантом?
3. В чому суть другої сторони основного питання філософії?
4. Звідки береться розум?
5. Як поєднані між собою виробництво речей та виробництво ідей.
6. Як співвідносяться між собою історія та логіка?

Тема 6

Метод сходження від абстрактного до конкретного

Основні поняття: чуттєве пізнання, раціональне пізнання, абстрактне, конкретне, синкретизм, єдність, відмінність, єдність різноманітного, досвід, практика, одиничне, особливе, всезагальне.

Для того, щоб уявити суть методу сходження від абстрактного до конкретного, треба зрозуміти, що діалектична логіка не поділяє того побутового уявлення про конкретне як предмет чи його чуттєве сприйняття і абстрактне як те, що існує тільки в голові і не має відповідника в дійсності, яке проникло зараз і в науку. З точки зору діалектичної логіки абстрактне – це однобічне уявлення про предмет, неважливо, чи є воно результатом чуттєвого сприйняття, чи продуктом аналізу та синтезу. Причому ця сторона предмета, яка береться за основу абстрактного уявлення про предмет, закриває собою всі інші його сторони та зв'язки і починає претендувати на те, що вона представляє предмет повністю. Що ж стосується конкретного, то діалектика мислить його як “єдність різноманітного”, тобто як систему об'єктивних визначень предмета, яка “схоплює” його у всіх його зв'язках з зовнішнім світом, з урахуванням всіх обставин, умов, впливів, тенденцій, і яка, в той же час, дозволяє органічно пов'язати цю неповторність індивідуального предмета зі світовим кругообігом форм матерії і сучасним рівнем вираження цього кругообігу в формі теорії. Тому адекватною формою конкретного в діалектичній логіці вважають не предмет, як він даний нам у відчуттях, а всезагальний закон його зміни, перетворення. Цим ніскільки не заперечується важливість емпіричних досліджень чи чуттєвого сприйняття взагалі. Навпроти, метод сходження від абстрактного до конкретного вперше правильно визначає їх дійсне місце в пізнанні.

Вивчення будь-якого предмета починається з чуттєвого його сприйняття і формування відповідного уявлення про цей предмет. Звичайно, що таке уявлення, сформоване на базі «конкретних відчуттів», будучи чуттєво цілісним, буде насправді вкрай абстрактним, однобічним, бідне визначеннями. Але наукове пізнання не може починатися інакше, як з абстракції — причому базові абстракції науки як правило відзначаються саме крайньою бідністю і невизначеністю аж до принципової неможливості визначення базових абстракцій науки її власними засобами. Але інакше, як абстрагувавшись від усіх визначень предмета крім якогось одного, наука не могла би

початися, оскільки не могла би зосередитися на чомусь одному. І той факт, що одна сторона починає представляти весь предмет в цілому, із недоліку перетворюється в перевагу. Правда таке перетворення недоліку в перевагу, тобто перетворення абстрактного в конкретне відбувається тільки в випадку, коли наука зуміла “перевідкрити для себе метод сходження від абстрактного до конкретного.

Суть методу сходження від абстрактного до конкретного полягає в тому, щоб не відкидати це уявлення, а зберегти в ході подальшого дослідження предмета як його передумову і, як би це сказати, «план мети» дослідження. Перевага чуттєвого уявлення про предмет полягає в його цілісності. В ході дослідження це цілісне, але поки що недостатнє уявлення буде збагачуватися все новими визначеннями, знанням про все нові зв'язки предмета зі всіма іншими предметами, не втрачаючи при цьому своєї цілісності. Звичайно, що при такому підході дуже швидко виясниться, що визначень у будь-якого предмета безліч, як безкінечним є число його зв'язків зі світом і тому вивчення предмета ніколи не буде повним. Але потреби в повному вивченні предмета немає. Критерієм конкретності нашого знання про предмет, критерієм істинності нашого знання завжди виступає практична потреба – для чого нам потрібне це знання.

Як уже говорилося, діалектична логіка в принципі не може бути формалізована, але це не означає, що її методи не можуть самі бути застосовані для вирішення проблем формалізації, особливо, коли мова йде про математичне моделювання динамічних систем, наприклад, про моделювання економічних процесів. Адекватне математичне моделювання таких об'єктів як економіка країни видається практично неможливим через їх складність та непередбачувану мінливість.

І тут в пригоді може стати метод сходження від абстрактного до конкретного полягає в тому, щоб при вивченні окремих властивостей предмета і його відносин з навколишнім світом постійно утримувати в полі уваги цей предмет як єдине ціле, не давати результатам абстрагування захарастити, закрити від погляду дослідника те живе ціле, властивості якого вивчаються.

Простота і складність при такому підході перестають бути тільки протилежностями, вони перестають виключати один одного, оскільки модель залишається по своїй суті простою, як би не зростала кількість елементів, в ній представлених, і якими б численними не були взаємодії між ними. Слово "простий" тут береться не в побутовому значенні, де "просто" означає те, що складається з невеликої

кількості частин, а в його теперішньому науковому розумінні – як єдине, цілісне, неподільне на частини без втрати властивостей цього самого цілого.

А саме таке – цілісне ідейно і саме тому здатне вмістити в собі весь минулий і майбутній безмежний розвиток науки у всьому його різноманітті – знання про світ тільки і може претендувати на назву дійсно наукової картини світу.

Тема 7.

Закони діалектики

Закони діалектики були вперше відкриті Гегелем і застосовані ним як закони філософії і свідомості взагалі. Будучи ідеалістом, Гегель не визнавав здатність матерії до саморуху, до породження одних матеріальних форм з інших без втручання ззовні. Такий погляд Гегеля був зумовлений, крім усього іншого, недостатнім розвитком сучасної йому науки. Відкриття теорії еволюції, періодичного закону хімічних елементів показали, що закони діалектики властиві не тільки духові, а й природі. А застосування Марксом діалектики до аналізу економічних процесів показало, що це ще й закони суспільного розвитку. Таким чином – закони діалектики – це універсальні закони розвитку природи, суспільства та мислення.

Всім відомий шкільний приклад про перехід води в різні агрегатні стани при збільшенні чи зменшенні теплової енергії, котра їй надається. Підтвердження «закону переходу кількості в якість» настільки очевидне, що мало хто звертає увагу на ту обставину, що в дійсності все відбувається зовсім протилежним чином. Всі майже впевнені в тому, що, скажімо, при зменшенні кількості теплоти після того, як вода вистигла до нуля градусів, вона обов'язково замерзне. Хоча тут якщо щось і підтвердиться, то хіба що наївність нашої впевненості в плавній поступовості всіх змін, що відбувається в навколишньому світі. До речі, згідно з цим загальноприйнятим поглядом, вода повинна б була спочатку стати подібною на кисіль, потім на желе, потім затверднути. Вона ж, як відомо кожному фізику, або першій зустрічній сільській дитині, котра мала справу з калюжами в заморозки, і не подумає замерзати до тієї пори, доки їй не нададуть додаткової енергії, потрібної для утворення центрів кристалоутворення. Калюжу, наприклад, досить порухати, і вода, котру ви мить до того бачили своїми очима рідкою, на дотик виявиться вже покритою тоненькою кіркою криги.

Якраз цей момент обопільного взаємного зв'язку кількості і якості і відображає закон переходу кількості в якість і навпаки. Менш популярний, але не менш показовий приклад із спогадів Наполеона, приведений Енгельсом в «Анти-Дюрінгу»:

«Два мамелюки безумовно переважали трьох французів; 100 мамелюків були рівні по силі 100 французам; 300 французів, як правило, одержували гору над 300 мамелюками, а 1000 французів завжди побивали 1500 мамелюків».

Енгельс пояснює, що подібно тому, як у Маркса певна, хоч і мінлива, мінімальна сума мінової вартості необхідна для того, щоб зробити можливим її перетворення в капітал, так у Наполеона певна мінімальна величина кінного загону необхідна, щоб дати проявитися силі дисципліни, закладеної в зімкнутих лавах і планомірності дії, і щоб ця сила дисципліни виросла до переваги навіть над значними масами іррегулярної кавалерії, що має кращих коней, більш вправна в верховій їзді і фехтуванні і, по меншій мірі, така ж хоробра.

Іншими словами, мова йде не про якесь чудесне перетворення кількості в якість, котре підтверджується вміло підібраними прикладами в різних галузях знань, а про те, що неможливо змінити якість якого-небудь тіла інакше, як через кількісну зміну в цьому тілі. Метафізичний розсудок сприймає кожен якісний змін, перетворення, будь це перетворення грішника Савла в апостола Павла, чи перетворення води в лід, як чудо і ставиться до нього відповідно - або вірить в нього, або не звертає уваги, мовляв, так воно і мало бути. А вся річ в тому, щоб вияснити, як в кожному окремому випадку відбувається перехід одної якості в іншу. Закон переходу кількості в якість і навпаки якраз і фіксує, яким чином відбувається цей перехід, як кількість і якість збігаються в мірі, яка кожен раз буде, звичайно, особливою мірою, мірою даної кількості і даної якості, і щоб її пізнати, треба вивчати той предмет, про який саме зараз йде мова, але пам'ятаючи при цьому, що не існує абсолютних меж, як між окремими якостями, так і між кількістю і якістю.

Ми вже приводили раніше антиномії, які були виведені Іммануїлом Кантом, і в яких він з однаковим успіхом доводить і спростовує те чи інше твердження про світ. Правда, вони були сформульовані Кантом лише як "антиномії чистого розуму" і ніяк, за його думкою, не стосувалися дійсності. Пізніше Гегель напише, що Кант не проник до пізнання істинного і позитивного значення антиномій, а істинне і позитивне їх значення полягає

взагалі в тому, що все дійсне містить в собі протилежні визначення. Крім цього, Гегель, звичайно, не міг не помітити, що метафізичне мислення, не може повністю відмовитись від визнання протиріч, на які раз за разом, натикається кожна наука. Воно не тільки фіксує їх як протилежності, але й пробує пояснити для себе взаємостосунки цих протилежностей. Саме в цьому моменті і виявляється найчіткіша різниця між діалектикою і метафізикою. Найбільше, чого може досягнути остання в цьому питанні - це вказати на взаємодію цих протилежностей. Для діалектики ж взаємодія - це тільки вихідна точка дослідження.

«Але хоча взаємодія є, без сумніву, найближча істина відношення причини і діє, і вона стоїть, так сказати, на порозі поняття, однак саме тому не слід задовольнятися застосуванням цього відношення, оскільки мова йде про пізнання, за допомогою поняття», - пише Гегель. Він вважає, що коли не ідуть далі розгляду змісту лише з точки зору взаємодії, то це такий спосіб розгляду, в котрому повністю відсутнє поняття; тоді мають справу з сухим фактом, і вимога опосередкування, котра являється основним мотивом застосування відношення причинності, знову лишається невиконаною. Якщо ближче придивитися до відношення взаємодії, - каже Гегель, то ми побачимо, що його незадовільність полягає в тому, що замість того, щоб розглядатися як еквівалент поняття, воно саме, насамперед, вимагає, щоб його збагнули. А щоб зрозуміти відношення взаємодії, ми повинні пізнати в них моменти третього, вищого, яким для Гегеля є поняття. А далі Гегель розглядає такий приклад:

«Якщо ми, наприклад, розглядаємо звичаї спартанського народу як дію його державного устрою і, навпаки, їх державний устрій як дію звичаїв, то цей спосіб розгляду може й правильний, однак він все ж не дає повного задоволення, тому що насправді ми не зрозуміли ні державного устрою, ні звичаїв даного народу. Задоволення буде одержане лише тоді, коли ми пізнаємо, що ці дві сторони, а також і всі інші сторони, котрі виявляють нам життя і історія спартанського народу, мають своєю основою поняття. (Гегель *Энциклопедия философских наук*. Т. I. Л. 1975. — с. 336).

Гегель висуває це як «третє», тобто як основу поняття. Саме за допомогою поняття, точніше, взаємовідношення понять, він фіксує рухливість, жвавість, суперечливість дійсності. Нерозривний зв'язок всіх понять і суджень, переходить одних в інші. Тотожність протилежностей відносна, мінуща, умовна; боротьба ж взаємовиключаючих протилежностей вічна, абсолютна. Це і складає основний зміст закону єдності і боротьби

протилежностей, як закону пізнання і закону об'єктивного світу. Звичайно, Гегель, залишається при цьому ідеалістом і веде річ тільки про розвиток поняття, становлення духу, саморозвиток абсолютної ідеї. Але, як виразився в «Філософських зошитах» Ленін, Гегель геніально вгадав в зміні, взаємозалежності всіх понять, в тотожності їх протилежностей, в переходах одного поняття в друге, в вічній зміні, русі понять саме таке відношення речей природи.

Зауважимо, що саме це положення про єдність і боротьбу протилежностей, залишається недоступним для сучасної науки, і навіть в урізаній, ідеалістичній, гегелівській формі єдності протилежностей в понятті, воно не знайшло застосування майже ніде. Мислення за популярною формулою "что такое хорошо и что такое плохо?", залишається пануючим як в нашій науці, так особливо в політиці та публіцистиці. Притягування і відштовхування, спадковість і мінливість, конкуренція і монополія, виробництво і екологія, план і ринок і т. д. і т. п. І чим очевидніше, що річ йде про протилежні визначення одного і того ж предмета, тим старанніше будуть відриватися ці визначення одне від одного і розпихатися по протилежні сторони, як цілком самостійні, незалежні одне від одного, взаємовиключаючі явища. Сумлінному вченому, політику, публіцисту залишається тільки зайняти сторону однієї із цих протилежностей, котра йому більше до вподоби і з цієї позиції говорити, що і в тій стороні є щось хороше, але "моя" краща.

В кожній пристойній країні створені антимонопольні комітети, котрі повинні боротися з монополією і сприяти конкуренції. Уявимо собі, що вони досягли своєї мети, тобто, створили найкращі умови для конкуренції. Це означало б в ідеалі, що економічно найсильніший, став би процвітати, а економічно найслабший розорився б. Тобто ми одержали б (і одержуємо насправді) не що інше, як монополію, проти якої боролись. Та інакше й бути не могло, оскільки конкуренція, не спрямована на досягнення монопольного становища, - абсурд. Навіть, якщо хтось поставить своєю метою в конкурентній боротьбі не перемогти суперника, а одержати в ній поразку, то вже цим самим він сприяв би створенню монополіста із цього суперника. І не в тому річ, що, ці «категорії» дуже сильно зв'язані між собою, а в тому, що це лиш дві протилежні характеристики, два визначення одного і того ж процесу товарного виробництва. І до тих пір, поки ми не зрозуміємо цієї спільної для них основи, їх спільного «опосередкування», тобто товарного виробництва, а потім не з'ясуємо, що характеризують вони його тільки з точки зору обміну, тут - торгівлі, а не власне виробництва, ми не тільки не усунемо ту із

сторін, котра нам не подобається, скажімо, в нашому випадку, монополію, але ризикуємо в ході боротьби з нею «побороти» виробництво як таке.

Подібні приклади можна перебирати без кінця, оскільки стиль мислення винятково в неопосередкованих, або опосередкованих якою-небудь «гармонією», «цивілізованістю» протилежностях в наш час, настільки поширений, що мабуть магніт скоро залишиться єдиним предметом, який хто-небудь не захоче за всіма «правилами науки» розділити на північний і південний полюси, щоб потім вияснити, як же вони між собою «взаємодіють».

Нагадуємо, що закон єдності і боротьби протилежностей як і будь-який інший зовсім не зводиться до будь-яких прикладів, а виражає суть розвитку взагалі.

Якщо закон єдності і боротьби протилежностей показує джерело розвитку, а закон переходу кількості в якість і навпаки - механізм його, то закон заперечення заперечення дає поняття про напрямок розвитку.

Будь-який рух, будь-яке виникнення нової форми є в першу чергу запереченням попередньої форми. Але якщо стара логіка бачить в цьому запереченні просте знищення, відкидання старого, оскільки для неї всі форми бачаться як окремі, наперед відокремлені одна від одної, то логіка діалектична сприймає це заперечення, в першу чергу, як перехід цієї форми в свою протилежність (саме в свою), перехід в нову якість, яка вже закладена в попередній формі. І питання, таким чином, полягає не просто в фіксації нової форми і «скиданні з рахунку» старої, а в виявленні тих особливих умов, тієї міри, тобто тієї особливої кількості, котра заставляє дану якість перейти в нову, в свою протилежність. Іншими словами, для діалектики важливо не будь-яке заперечення, а таке, яке створює умови для наступного заперечення, тобто, не знищення предмета як таке, а таке знищення, яке одночасно є його відродженням на вищому ступені його становлення. Для характеристики цього процесу Гегель застосовує категорію «зняття». Німецькою мовою це слово звучить *Aufheben*, а значить воно одночасно «знищення» і «збереження». Звичайно, збіг цих протилежних значень може бути забезпечений лише одним способом, коли «знищення» відбувається відповідно власній природі даного предмета, а не згідно нашим бажанням чи уявленням.

Питання для самоконтролю:

1. Чому довгий час тільки ідеалізм розвивав діяльнісний підхід в філософії?
2. Що є протилежністю одnobічного сприйняття предмета — всебічне чи цілісне?
3. В чому полягає відмінність чуттєвого та раціонального конкретного?
4. Історична еволюція поняття конкретного.
5. Хто мислить абстрактно – освічені люди чи не освічені?
6. В чому полягає відмінність розуміння абстрактного та конкретного в формальній та діалектичній логіці?

Тема 8.

Діалектика та матеріалізм

Основні поняття: наївний матеріалізм, субстратне розуміння матерії, натурфілософія, природничий матеріалізм, метафізика, механіцизм, форми руху матерії, простір та час як форми існування матерії, суспільні форми свідомості.

Будь-який матеріалізм відрізняється від будь-якого ідеалізму тим, що він починає не з тих чи інших ідей, а з фактів. Але фактів безліч, і нерідко вони суперечать один одному. Для того, щоб не загрузнути в морі фактів, не зупинитися на точці зору емпіризму, необхідно володіти діалектичним методом мислення, що дозволяє розглянути світ (як світ природи, так і історію людського суспільства) не просто як сукупність тих чи інших предметів, а як єдине ціле, яке існує в постійній зміні, перетворенні одних форм в інші. Існує тільки матерія, яка ніколи не з'являлася і ніколи не зникне, і рух, зміна, розвиток, перехід з одного стану в інший є спосіб існування матерії.

Це означає в найпершу чергу, що матеріалісти є атеїсти. Притому вони відкидають не лише якусь окрему релігію або віру в якогось певного бога, вони відкидають ідею творення світу з нічого як таку, точно так само як і ідею загробного світу. Згідно з матеріалістичним вченням світ єдиний, і це є матеріальний світ. Він нескінченний, тому над ним, під ним, поруч з ним, до нього, після нього не може існувати ніякої інший світ. Людина в цьому світі - не випадковий гість, а необхідна ланка в його розвитку. З'явившись як продукт природи, людина стає господарем природи в міру освоєння нею

законів цього світу і перетворення науки в безпосередню продуктивну силу. Відповідно, кожна окрема людина після своєї смерті продовжує жити не у вигляді якоїсь міфічної безсмертної душі, а в справах рук своїх.

У своїй діяльності люди відтворюють ті взаємоперетворення речей, які відбуваються в природі. Але там вони стихійні, випадкові, тут же відбуваються волею людини, яка опанувала закони природи і ставить перед собою певні цілі. Промисловість, праця є перетворення предметів природи за законами самої природи з метою перетворення в кошти існування людини. Людина тим і відрізняється від тварини, що вона виробляє собі засоби до життя, а не знаходить їх в готовому вигляді в природі. Але це зовсім не означає, що людина так само легко знаходить пояснення успіхів і невдач своєї діяльності. Адже діють люди колективно, а думає кожен окремо. Це протиріччя неминуче призводить до спроб персоніфікувати суспільну за своєю природою людську діяльність. Поняття бога є не що інше, як містифікована персоніфікація колективних сил людей, які не тільки непідвладні кожному окремому індивіду, а й виступають в епоху класового суспільства як щось чуже людині, що стоїть над нею, пригнічує її і підкоряє своїй волі. Філософія виступає, крім усього іншого, як альтернатива релігії, як спроба раціонально пояснити те, що релігія приховує під покровом сліпої віри. У свою чергу, філософи з самого появи філософії розходяться на два великих табори - матеріалістів і ідеалістів в залежності від рішення ними так званого основного питання філософії. Ідеалізм - це спроба перекласти на мову понять релігійні уявлення про творіння матеріального світу з нічого, про первинність духу, мислення, ідеї і вторинність, производности матерії, природи.

Матеріалісти, навпаки, починаючи з давніх-давен, стверджують первинність матеріального світу, його несотворімость і незнищенність, вічність, нескінченність в просторі і в часі, здатність його розвиватися за власними законами, попрождать будь і всілякі форми з себе самого, без втручання будь-якої зовнішньої сили. При матеріалістичному підході зникає будь-яка потреба в потойбічні сили, в бога, який би творив світ і керував ним. Згідно матеріалістичним поглядам, сама свідомість є не що інше, як вищий продукт матерії, її відображення в головах людей, результат пізнання природи і суспільства. При цьому діалектичний, марксистський матеріалізм наполягає на тому, що пізнання це відбувається не окремими людьми - вченими і філософами, пізнати якісь вічні істини, які всім іншим людям належить запам'ятати і керуватися ними, а є

продуктом виробничої діяльності людського суспільства.

«... люди згідно своїм продуктивним силам виробляють також виробничі відносини ...»

«... люди, які виробляють суспільні відносини відповідно до свого матеріального виробництва, створюють також ідеї та категорії, тобто абстрактні вираження цих самих суспільних відносин. Таким чином, категорії також мало є вічними, як і ті відносини, виразом яких вони є ». (К. Маркс. Лист П. В. Анненкову, 28 грудня 1846 року. К. Маркс, Ф. Енгельс, Соч. 2-е изд. Т. 27, с. 408-409).

Таким чином, мислення, свідомість, не тільки не є самостійною існуючою окремо від світу сутністю, воно не є також властивістю окремого індивіда, воно є продуктом розвитку суспільства, тобто властивістю самої матерії. Точно так само як мислить не мозок, а людина за допомогою мозку, мислить не окрема людина (окрема людина, тобто існуюча, яка опинилася поза суспільством, не буде не тільки мислити, вона і існувати зазвичай не зможе), а мислить як би сама дорозвинута до суспільної форми руху природа, маючи тут кожну окрему людину лише інструментом свого мислення.

Діалектичний матеріалізм, філософія марксизму, вирішуючи так звану другу сторону основного питання філософії (чи здатна людина пізнати світ) стверджує, що наше мислення не тільки здатне пізнати світ, а й навпаки, воно за своєю природою є не що інше, як відображення цього світу і нічим іншим бути не може. Вже інше питання, що пізнання світу не може бути одноразовим актом, тому не можна вимагати від мислення його остаточного пізнання тут і зараз. І річ тут не тільки в обмеженості мислення, але ще і в тому, що сам світ не залишається незмінним, а постійно розвивається, змінює свої форми. Завдання полягає в тому, щоб дорозвинути людське мислення до того, щоб воно виявилось здатним відобразити як розвиток зовнішнього світу, так і свій власний розвиток. Не останню роль в цьому відіграла наявність відповідного рівню завдання методу мислення - матеріалістичної діалектики.

Отже, відповідно до матеріалістичного вчення світ – єдиний, і це є матеріальний світ. Він нескінченний, тому над ним, під ним, поруч з ним, до нього, після нього не може існувати ніякий інший світ.

У своїй діяльності люди відтворюють ті взаємоперетворення речей, що відбуваються в природі. Але там вони стихійні, випадкові, тут же відбуваються з волі людини, яка відкрила закони природи і ставить перед собою певні цілі. Промисловість, праця є не що

інше як перетворення предметів природи за законами самої природи з метою виробництва з них засобів існування людини.

Як це не парадоксально, але формою, в якій вперше була раціонально досягнута діалектика матеріального світу, був філософський ідеалізм, точніше, система об'єктивного ідеалізму, яка склалася в рамках філософії Гегеля.

Та в роботах численних послідовників Гегеля діалектика не тільки не одержала ніякого розвитку, але і була піддана вульгаризації, а то й прямому розгрому, що привело до швидкого вичерпання будь-якої діалектичної традиції в рамках філософії ідеалізму.

Отже, склалася ситуація, коли діалектика зразу ж після досягнення найвищої точки свого розвитку зазнала нищівної поразки і була майже забута і забита після смерті Гегеля. В цих умовах, вона несподівано знайшла своїх прибічників в протилежному філософському таборі - матеріалізму. Це були Маркс і Енгельс. Сам Енгельс пише, що вони з Марксом були тоді чи не єдиними людьми, котрі поставили собі за мету врятувати свідому діалектику і перевести її в матеріалістичне розуміння природи. Природа, вважає він, є підтвердженням діалектики, і якраз нове природознавство показує, що це підтвердження надзвичайно багате, і воно накопичує щоденно масу матеріалу і доводить, що справи в природі ідуть, в кінцевому рахунку, діалектичним шляхом, а не метафізично.

Але природознавство не тільки постачало матеріал, який доводив і підтверджував діалектику, але, по ходу накопичення цього матеріалу, воно все більше вимагало відповідної, тобто діалектичної його обробки. Прикладом такої обробки, безперечно, є «Діалектика природи» Енгельса. Ця робота так і не була закінчена в зв'язку зі смертю Маркса і необхідністю зайнятися редагуванням і виданням останніх томів «Капіталу». Вона дійшла до нас в рукописах і використаних в інших роботах фрагментах. На багатому природничому матеріалі (використано близько ста робіт видатних вчених) Енгельс аналізує розвиток сучасного йому природознавства з точки зору матеріалістичної діалектики. Це дозволяє йому не тільки виявити пекучі проблеми самої природничої науки, такі як криза теоретичного мислення, відсутність відповідного рівню їхнього розвитку методу, а й запропонувати способи вирішення деяких найбільш загальних теоретичних проблем, серед яких класифікація форм руху матерії, взаємозв'язки філософії та природознавства в історії та їх перспектива, співвідношення суб'єктивної та об'єктивної діалектики та ін.

Треба мати на увазі, що ні Маркс, ні Енгельс систематично не займалися розробкою діалектики як особливого філософського методу, як логіки, але, застосовували його в своїх роботах. Це було пов'язано в першу чергу з тим, що вони вважають, що філософська форма розвитку діалектики вичерпана в системі Гегеля, а тому далі її можна тільки вивчати і застосовувати на практиці,. Найяскравішим прикладом такого застосування, можна вважати «Капітал» Маркса. В післямові до його другого видання Маркс зазначав, що метод, яким він користується так чи інакше розроблений Гегелем, але є протилежним йому за своєю основою, оскільки для останнього процес мислення виступає як самостійна сутність, як творець матеріального світу. Для Маркса ж, навпаки, «ідеальне є не що інше, як матеріальне, пересажене в людську голову і перетворене в ній».

Поряд з Марксом і Енгельсом, незалежно від них, вельми вдалу спробу застосувати діалектичний метод до матеріалізму зробив німецький робітник Йосиф Діцген. Не будучи навіть більш чи менш ґрунтовно знайомим з роботами Гегеля, він прийшов до тих же приблизно висновків, що і Маркс з Енгельсом, як відносно подальшої долі філософії, так і відносно розвитку природи і суспільства.

Але найголовніша проблема полягає в тому, що поєднання матеріалізму та діалектики не може носити разовий характер, його треба кожен раз здійснювати заново. Основне питання філософії тому і називається основним, що його доводиться “перевирішувати” кожен раз окремо для кожного крупного теоретичного питання, яке постає перед наукою . Звичайно, що робити це значно легше, будучи знайомим, як воно уже вирішувалося в історії філософії, науки і техніки.

Питання для самоконтролю:

1. Як відбувалося становлення поняття матерії в філософії та в науці?
2. Чи виникла матерія раніше за свідомість?
3. Як співвідносяться природничий та діалектичний матеріалізм.
4. Як співвідноситься суспільна форма руху матерії з іншими формами руху матерії?
5. Чи може бути вивчена свідомість засобами біології?
6. Чи завжди матеріалісти праві в суперечці з ідеалістами?

Тема 9

Природа людини:

Основні поняття: Індивід, особистість, неорганічне тіло людини, сукупність суспільних відносин, психофізична проблема, спільно-роздільна діяльність, творчість.

Лекція

Кожний окремий індивід сам по собі так же мало є людиною, як мало є частиною тіла відірвана від тіла рука чи голова. Навіть «стоячи на плечах» суспільства, кожний окремий індивід є лише абстракцією людини, так би мовити, одномірною людиною. І точно так же, як неможливо зібрати організм з окремих частин, так і суспільство не є сукупністю окремих індивідів. Навпаки, кожний окремий індивід зі всіма своїми здібностями і талантами є породженням суспільства, тобто історії. А от що стосується того, як саме відбувається це породження, то тут все не так просто, як може здатися.

Власне людиною індивід стає тільки в міру свого включення в процес «добування в поті чола свого хліба свого». В цьому процесі, створюючи собі засоби до існування, людина створює сама себе, а також і бога – «за своїм образом і подобою».

Точне формулювання цієї тези повинна б звучати так - не людина творить Бога, а обставини. Саме так формулює цю проблему матеріалістична філософія XVII-XVIII ст. Тобто, звільняючи людину як раба божого, такого роду матеріалізм перетворює його в раба обставин.

Чому ж матеріалізм до Маркса не міг вирішити проблему позитивного звільнення людини, чому людина у нього кожен раз опинявся страждає стороною, твариною, але ніяк не творцем? І це не зважаючи на весь той пафос і ентузіазм, з яким цей матеріалізм виступав проти Бога і стверджував могутність людського розуму.

Причина проста: цей матеріалізм не знав дійсною людини. Він кожен раз зупинявся на видимості, на рівні явища людини, наполегливо ігноруючи її сутність, її, так би мовити, безсмертну душу, віддаючи її на відкуп ідеалізму і релігії.

Душа ж людини - в її діяльності. Відоме положення релігії, що людина відрізняється від тварини наявністю душі, в перекладі на матеріалістичний мову означає,

що людина відрізняється від тварини тим, що вона не просто пристосовується до зовнішнього середовища, а активно пристосовує його до себе.

Але, оскільки в рамках цього матеріалізму «предмет, дійсність, чуттєвість береться тільки у формі об'єкта, або у формі споглядання, а не як людська чуттєва діяльність, практика, не суб'єктивно», то і виходить, що ніякої душі у людини немає і бути не може.

Нехитрі вчені, які керуються такого роду матеріалістичними поглядами, намагаються за допомогою фізіології, етології, генетики пояснити все, що завгодно - любов, ненависть, лінь, працьовитість, схильність до того чи іншого роду діяльності. З цього приводу серед біологів з'явився анекдот: «Генетики відкрили ген, який відповідає за бажання генетиків відкривати гени».

Нічого дивного, що при такому підході не вирішується ні питання про те, хто або що творить людське в людині, ні питання про те, як може творити сама людина. І все тільки тому, що замість дійсної суспільної, історичної, діяльної людини тут розглядається абстрактний людський індивід. Душу починають шукати в його тілі і, зрозуміло, не знаходять, тому що душа людська міститься не в органічному людському тілі, а в його суспільно значимій справі.

Але, як писав Е.В. Ільєнков щодо феноменології (і це цілком стосується будь-якої недіалектичної філософії), точка зору «споглядання індивіда» як вихідна точка зору Фейєрбаха не дає можливості розгледіти за «абсолютним суб'єктом» феноменології реального суспільно-історичного суб'єкта пізнання і діяльності, такого, який суспільно виробляє своє матеріальне життя, сукупного, колективного суб'єкта, усупільнене людство». Будь-яка ж спроба недіалектичного матеріалізму перейти від точки зору «споглядання індивіда», від «абсолютного індивіда» до точки зору «колективного суб'єкта», «усупільненого людства», навіть найщиріша, закінчується повним фіаско, оскільки отримати «суспільне людство» шляхом підсумовування, множення або навіть інтегрування індивідів неможливо. Як організм не є сума клітин, так і людство не є сумою окремих людей. Непродуктивною виявляється і спроба почати відразу з людства як єдиного цілого, оскільки, по-перше, його в принципі неможливо «споглядати», а, по-друге, і це найголовніше, людство реально сьогодні не є єдиним цілим, і, відповідно, не може виступати в якості суб'єкта дії, творця.

Поділ праці, або, що те ж саме, приватна власність, призводять до того, що в тому, в чому людина дійсно виступає як творець, тобто у праці, в перетворенні природи, в творенні світу людської культури, емпірично вона виявляється рабом. Творче ж начало починають шукати в розумовій діяльності, тобто там, де його не може бути за визначенням, оскільки форми свідомості не мають власної сутності, вони є тільки відображенням форм діяльності. Тобто - формальне відображення форми, навіть не самої діяльності в її сутності. В таких умовах немає нічого дивного, що чим далі відривається такого роду «творець» від дійсності, тим він вважається більш творчою особистістю. Направді у розумовій діяльності немає творчого начала. Вона не містить субстанції творчої діяльності. Вона є тільки акциденція творчості, її перевернена форма, те, як бачиться творчість людям, що є учасниками та продуктами поділу праці, і як вона реально для них існує. Принаймі до тих пір, поки існує поділ праці на розумову і фізичну. Інша річ, що без повного розвитку цієї форми перетвореної, до повного самовичерпання її, зняття поділу праці буде якщо не неможливим, то малоймовірним. Іншими словами - не зважаючи на те, що основу людських творчих здібностей становить не розумова діяльність, не вона є дійсним творчим началом, починати справу з ліквідації поділу праці потрібно саме з ліквідації монополії економічно пануючого класу на розумову діяльність. Тільки після перемоги над світом поділу праці в ідейній боротьбі, може початися реальна робота по перетворенню цього саморазірваного світу в нормальний людський світ. Зняття поділу праці допоможе повернути кожному окремому індивіду людську сутність, зняти з неї містичний покрив і перетворити в емпіричну річ.

Звичайно, з точки зору того самого емпіричного матеріалізму зняття поділу праці є неможливим, оскільки він не може собі уявити його інакше, як освоєння кожним індивідом по черзі (або паралельно) всіх професій. Але, точно так же, як суспільство не є сума індивідів, а єдине (хоча і внутрішньо суперечливе) ціле, яке історично змінюється, де індивід є його продуктом рівно настільки, наскільки він його активно творить, так і зняття поділу праці є справою не окремих індивідів, а суспільною справою. Для окремого індивіда універсальна діяльність є нітрохи не більше складною, ніж професійна, тільки набагато більш цікавою. Адже не дивуємось ми з того, що всім нам сьогодні доводиться читати і рахувати, хоча в Середні віки це могли робити тільки вкрай вузькі і, як тоді здавалося, дуже висококваліфіковані фахівці. Ще недавно оператор ПК вважався екзотичним фахівцем, а сьогодні навіть більшість програмістів вчилися де завгодно, крім

спеціальних навчальних закладів. Думаю, що сьогодні можна навіть говорити про те, що чим складніша техніка, тим її простіше освоювати. І створювати, до речі, теж. Насправді, для зняття поділу праці сьогодні дозріли всі умови. Заважає тільки приватна власність на засоби виробництва, а, отже, на людські здібності. Це єдина перешкода до того, щоб людина, нарешті, виступила як дійсний творець. А такою вона стане тільки тоді, коли буде свідомо творити власну сутність, тобто суспільні умови свого життя. До тих же пір, поки людина змушена пристосовуватися до них, вона, незалежно від того, вірить вона в Бога чи ні, є “твар”, тобто тварина. І та особливість, що вона є не просто тварина, а тварина політична, не послабляє, а тільки підсилює в ньому «тварне» начало.

Найсмішніше в цій ситуації було б пробувати «реанімувати бога», навіть коли йдеться про бога Спінози і Гегеля, тобто про філософське осягнення природи як творчого начала (Спіноза) чи такого ж методу осягнення всесвітньої історії (Гегель). Це було б рівнозначно тому, коли б хтось, будучи незадоволеним тим, що Гегель пояснює природу творчості, апелює до християнства, запропонував пояснювати природу творчого натхнення покровительством Аполлона чи прильотом Муз.

На часі повна секуляризація творчості, її «повернення до себе», тобто в лоно всесвітньої історії, яка після того, як вона «в особі християнства зробила цей крок вперед духу в його самосвідомості», встигла не тільки зробити ще один «крок вперед», здійснивши спробу реалізуватися в формі «живої творчості мас», але й відступила на «два кроки назад». Відповідно, зараз потрібна «робота над помилками», доки історія «готується взяти новий старт». Чи не найголовнішою з таких помилок, на наш погляд, була недостатня рішучість в питанні ліквідації розподілу праці

Головний висновок, який варто було б зробити з першої невдалої спроби перейти від передісторії, де творчість можлива хіба що в формі більш чи менш глибокої містерії, до власне історії, для якої творчість (кажучи простіше, свідоме управління асоційованими індивідами своїми колективними силами) є адекватним способом існування, мусив би, на наш погляд, полягати в проясненні того, що «не святі горшки ліплять».

А прояснення для себе і для всіх цього нехитрого, на перший погляд, положення, і є найпершим кроком до свідомої демістифікації творчості — чи йде мова про становлення творчої особистості, чи про «живу творчість мас», яка, на наш погляд, є

єдиною адекватною формою творчості, оскільки творчість по своїй суті є творенням історії і, відповідно, людини.

Семінарські заняття.

Назва теми заняття та перелік основних питань (перелік дидактичного забезпечення, посилання на літературу)
Тема 1. Діалектична логіка як розділ філософії
<ol style="list-style-type: none">
1. Що таке філософія та який в неї предмет?
2. Що таке мислення та чим воно відрізняється від уявлення?
3. Значення суб'єктивної перетворюючої діяльності у пізнанні світу.
4. Істина та її цінність для людини. <p>Література:</p> <p>Гегель Г.В.Ф. Энциклопедия философских наук, том 1. Москва: «Мысль», 1974. С. 84 – 132.</p> <p>Ильенков Э.В. «Откуда берётся ум?» / В кн. Э.В. Ильенков. Философия и культура. Москва: Политиздат, 1991. С. 30-42.</p>
Тема 2. Метафізичні та емпіричні уявлення про світ та мислення
<ol style="list-style-type: none">
1. Чому істина завжди суперечлива?
2. Чому, на думку метафізиків, в природі відсутні стрибки?
3. Як емпіризм виникає із метафізики?
4. Єдність аналізу та синтезу в логіці. <p>Література:</p> <p>Гегель Г.В.Ф. Энциклопедия философских наук, том 1. Москва: «Мысль», 1974. С. 133 – 152.</p> <p>Гейзенберг В. Физика и философия. Часть и целое. Москва: Наука. Гл. ред. физ.-мат. лит., 1989. 400 с.</p>
Тема 3. Критична філософія Імануїла Канта як передумова становлення діалектичної логіки
<ol style="list-style-type: none">
1. Передумови виникнення критичної філософії Канта.

2. Категорія речі-в-собі та її критика з боку Гегеля.
3. Суперечність як необхідний момент розвитку мислення.
4. Тотожність мислення та буття в філософії Гегеля.
5. Діалектика безпосереднього та опосередкованого.

Література:

Гегель Г.В.Ф. Энциклопедия философских наук, том 1. Москва: «Мысль», 1974. С. 153 – 201.

Кант І. Пролегомени до кожної майбутньої метафізики, яка може постати як наука. Київ: ППС, 2002. 178 с.

Тема 4. Початок науки логіки. Діалектика буття та ніщо.

1. Чисте буття як початок логічної науки.
2. Перетворення чистого буття у ніщо та категорія становлення.
3. Діалектика кінцевого та нескінченного.
4. Категорія для-себе-буття, діалектика тяжіння та відштовхування.

Література:

Гегель Г.В.Ф. Энциклопедия философских наук, том 1. Москва: «Мысль», 1974. С. 215 – 242.

Платон Діалоги / Пер. з давньогр. Київ: Основи, 1999. 395 с. Діалог “Парменід”.

Тема 5. Діалектика кількості та міри

1. Діалектика дискретного і безперервного
2. Що таке кількість та число?
3. Діалектика інтенсивної та екстенсивної величини.
4. Як кількість досягає своєї межі та перетворюється в міру?
5. Рефлексія буття в сутність.

Література:

Гегель Г.В.Ф. Энциклопедия философских наук, том 1. Москва: «Мысль», 1974. С. 242 – 263.

Гейзенберг В. Физика и философия. Часть и целое. Москва: Наука. Гл. ред. физ.-мат. лит., 1989. 400 с.

Тема 6. Сутність та зняття законів формальної логіки

1. Що таке сутність і видимість? Чому буття стало видимістю?
2. Що таке рефлексія?
3. Чотири закони формальної логіки та їх внутрішні протиріччя.
4. Що таке існування?
5. Що таке форма та зміст? Їх взаємні переходи один в одного.

Література:

Гегель Г.В.Ф. Энциклопедия философских наук, том 1. Москва: «Мысль», 1974. С. 264 – 300.

Тема 7. Логічні відношення та дійсність

1. Відношення внутрішнього та зовнішнього та їх відмінність від форми та змісту
2. Можливість та випадковість як ступені становлення дійсності.
3. Свобода вибору та дійсна свобода.
4. Зняття нескінченного чергування причин і дій у взаємодії.
5. Чому поняття - це істина буття і сутності?

Література:

Гегель Г.В.Ф. Энциклопедия философских наук, том 1. Москва: «Мысль», 1974. С. 301 – 340.

Тема 8. Суб'єктивне поняття

1. Поняття в формальній та діалектичній логіці.
2. Розвиток поняття та його відмінність від переходу та рефлексії.
3. Судження в категоріях діалектичної логіки.
4. Умовиводи в категоріях діалектичної логіки.

Література:

Гегель Г.В.Ф. Энциклопедия философских наук, том 1. Москва: «Мысль», 1974. С. 341 – 382.

Тема 9. Абсолютна ідея як завершення «Науки логіки» Гегеля

1. Перетворення суб'єкту в об'єкт та об'єкту в суб'єкт.
2. Механізм та хімізм як відображення природничо-наукових поглядів в

логіці Гегеля.

3. Розуміння перетворюючої сили діяльності в концепції Гегеля.

4. Поняття ідеї та її розвиток до Абсолютної ідеї.

Література:

Гегель Г.В.Ф. Энциклопедия философских наук, том 1. Москва: «Мысль», 1974. С. 383 – 426.

Самостійна робота

№ з/п	Назви тем і питань, що виносяться на самостійне опрацювання та посилання на навчальну літературу	Кількість годин СРС
1	Тема 1. Становлення діалектики як методу мислення 1. Діалектика та софістика. 2. Маєвтика як педагогічний метод. 3. Ідея єдності світу та творіння як процесу в патристиці. <i>Основна література:</i> 2, 4, 5 <i>Додаткова література:</i> 10, 12	2
2	Тема 2. Природа категорій 1. Основні концепції походження мислення. 2. Мислення і мозок. 3. Роль практичної діяльності в формуванні понять. <i>Базова література:</i> 1, 2 <i>Додаткова література:</i> 1, 3, 6, 9, 11	2
3	Тема 3. Роль суперечності в розвитку. 1. Апорії Зенона. 2. Антиномії Канта. 3. Рух як тотожність протилежностей. <i>Базова література:</i> 1, 2, 3, 4 <i>Додаткова література:</i> 1, 7, 8, 10	2
4	Тема 4. Рух як спосіб існування матерії. 1. Де і коли вперше з'являється ідея руху як форми	3

	існування матерії? 2. Чи може мати матерія початок і кінець? Базова література: 1, 2, 3 Додаткова література: 7, 9, 12, 15	
5	Тема 5. Ідея єдності світу 1. «Архе» я єдине начало світу. 2. Роль платонізму в становленні ідеї єдиного Бога-творця. 3. Принцип тотожності мислення та буття Базова література: 1, 2, 3, 4 Допоміжна література: 1, 3, 4, 5. Додаткова література: 3, 8, 12, 13, 14, 15	3
6	Тема 6. Теорія та історія. 1. Чи може думка правити світом? 2. Єдність логіки, діалектики та теорії пізнання. 3. Історична самосвідомість як сутність людини. Основна література: 1, 2, 4 Додаткова література: 3, 6, 7, 9, 10, 13	3
7	Тема 7. Метод сходження від абстрактного до конкретного як основний метод науки 1. Що таке абстрактна праця? 2. Роль фантазії в науці. 3. Як можливе конкретне поняття? Базова література: 1, 3, 4 Додаткова література: 6, 7, 10	3
8	Тема 8. Закони діалектики 1. Як можлива гармонія між протилежностями? 2. Що таке міра? 3. «Стрибок та «вибух» в розвитку. Базова література: 1, 2, 4 Додаткова література:	2

	1, 2, 3, 15	
9	Тема 9. Природа людини. 1. Чи є людина біосоціальною істотою? 2. Сутність людини як ансамбль всіх суспільних відносин. Базова література: 1, 2, 4 Додаткова література: 6, 7, 11	2

5. Рейтингова система оцінювання результатів навчання.

1. Рейтинг студента з кредитного модуля складається з балів, що він отримує за:
  - відвідування лекцій (9 лекційних занять);
  - виконання контрольних робіт (5 експрес-контролів на лекціях);
  - доповіді на семінарських заняттях (9 практичних занять).
2. Критерії нарахування балів.
  - 2.1. Відвідування лекцій (присутність – 1 бал; відсутність – 0 балів);
  - 2.2. Експрес-контрольні роботи оцінюються в 6 балів кожна:
    - «відмінно» – повна відповідь (не менше 90% потрібної інформації) – 6 балів;
    - «добре» – достатньо повна відповідь (не менше 75% потрібної інформації) або повна відповідь з незначними неточностями – 5 балів;
    - «задовільно» – неповна відповідь (не менше 60% потрібної інформації) та незначні помилки – 4 бали;
    - «незадовільно» – відповідь не відповідає вимогам до «задовільно» – 0 балів.
  - 2.3. Відповіді на практичних заняттях оцінюються у 5 балів за такими критеріями:
    - «відмінно» – творчий підхід до розкриття проблеми – 5 балів;
    - «добре» – глибоке розкриття проблеми, відображена власна позиція – 4 бали;
    - «задовільно» – обґрунтоване розкриття проблеми з певними недоліками – 3 балів;
    - «незадовільно» – завдання не виконане, не зараховано – 0 балів.
  - 2.4. Семестровий залік оцінюється в 16 балів. Завдання цієї роботи складається з трьох питань з переліку, що наданий у додатку до робочої програми КМ.
Кожне запитання оцінюється у 5,3 бали за такими критеріями:
    - «відмінно», повна відповідь (не менше 90% потрібної інформації) – 5, 3;
    - «добре», достатньо повна відповідь (не менше 75% потрібної інформації, або незначні неточності) – 4 бали;

«задовільно», неповна відповідь (не менше 60% потрібної інформації та деякі помилки) –3 балів;

«незадовільно», відповідь не відповідає умовам на «задовільно» – 0 балів.

3. Сума рейтингових балів, отриманих студентом протягом семестру, переводиться до підсумкової оцінки згідно з таблицею. Якщо сума балів менша за 60, студент здає семестровий залік.

4. Студент, який у семестрі отримав більше 60 балів, може отримати залік автоматом відповідно до таблиці переведення рейтингових балів до оцінок.

5. Таблиця переведення рейтингових балів до оцінок:

Бали: Автомат: лекції + експрес-контроль+семінарські заняття Залік: + Залікова контрольна робота	Оцінка
100...95	Відмінно
94...85	Дуже добре
84...75	Добре
74...65	Задовільно
64...60	Достатньо
Менше 60	Незадовільно
не зараховано	Не допущено

6. Заплановані види навчальної діяльності та методи навчання

Заняття планується проводити в вигляді лекцій та семінарських занять. Лекції проводяться в вигляді живої бесіди. Використання засобів наочності на лекціях не планується. На семінарські заняття доцільно також виносити проблемні, дискусійні питання, розуміння і засвоєння яких може викликати певні труднощі у студентів (зокрема, взаємообумовленість пізнання та свідомості, пізнання та мислення, особливості гносеологічних концепцій окремих філософів тощо). Основним у вивченні діалектичної логіки є вміння працювати з літературою. При вивченні цього предмета зовсім не годиться той спосіб "засвоєння знань", який виражається зазвичай в школі. Річ в тому, що діалектична логіка в принципі заперечує засвоєння готових знань, запам'ятовування як способу формування мислення. Основою мислення вона вважає не знання саме по собі, а поняття. В свою чергу, основою поняття в діалектичній логіці вважається суспільна практика, взята в загальноісторичному масштабі. Логічним вираженням цієї практики виступає з одного боку сама всесвітня історія, а з іншого – історія філософії, як історія духу людства.

Оскільки поняття породжуються в практиці становлення людського суспільства, то і їх засвоєння неможливо через просте запам'ятовування, оскільки запам'ятати ми можемо хіба що слова, якими позначаються поняття. Самі ж поняття ми зможемо засвоїти тільки тоді, коли осягнемо ті історичні форми діяльності, які породили ці поняття. Тому так важливо для осягнення діалектичного способу мислення формування

своєрідного "історичного чуття", вміння "подорожувати в історичному часі", ні в якому разі не намагатися приписувати людям минулих епох, чи інших суспільних укладів власні уявлення про світ, про суспільство та місце людини в них.

Звичайно, що формування такого типу мислення можливо теж тільки практичним шляхом, через своєрідне "повторення" тих форм діяльності, які сформували відповідні поняття. І хоч це "повторення" відбувається виключно на рівні теорії, воно мусить бути колективним. Тому при вивченні курсу діалектичної логіки широко застосовуються різноманітні форми колективної роботи студентів: від сократовської "маєтики" до методики проблемних груп, розробленої і успішно випробуваної професором В. А. Босенком та його учнями.

7. Теми контрольних робіт для заочників

1. Зробити короткий огляд діалектичних ідей та здогадок в філософії Давньої Індії.
2. Діалектичний світогляд давньогрецьких натурфілософів.
3. Діалектика та софістика.
4. Діалектика та релятивізм.
5. Проаналізувати з точки зору діалектики різні концепції походження людини.
6. Вчення Спінози про єдність субстанції та його вплив на сучасну філософію.
7. Форма перетворена як породження товарного фетишизму.
8. Ідея кругооберту речовин в природі та її вплив на розвиток науки.
9. Моністичний погляд на природу та суспільство.
10. Діалектико-матеріалістичне вчення про людину.
11. Написати творчу роботу на тему: "В чому полягає софістичність знаменитого виразу Протагора "Людина – міра всіх речей"".
12. Знайти 10 відмінностей між категоріями "ideale" і "ideelle".
13. Запропонувати спосіб вирішення якої-небудь з апорій Зенона.
14. Дати порівняльні характеристики концепції про нескінченність Всесвіту та "великого вибуху".
15. Підготувати коротеньке есе про те, як помилки бувають корисними для пізнання.
16. Чи мають закони суспільства об'єктивний характер?
17. Що таке ідеологія?
18. Твір на тему "Що таке щастя?".

8. Питання до заліку.

1. Що означає поняття "субстанція".
2. Рух та спокій.
3. Роль пантеїзму в становленні діалектичного мислення.
4. Що означає кантівське поняття «річ в собі»?
5. Що значить мислити абстрактно?

6. В чому суть принципу «тотожності мислення та буття»?
7. Що таке антиномії та їх роль діалектиці?
8. В чому полягає суть небулярної гіпотези Канта-Лапласа
9. Що означає вираз Гегеля «Все дійсне розумне, все розумне – дійсне»?
10. Дуалізм та монізм.
11. Природа мислення та його становлення в філогенезі та онтогенезі.
12. Рух та розвиток.
13. Природа категорій.
14. Проблема ідеального.
15. Категорія “зняття” та закон заперечення заперечення.
16. Метод сходження від абстрактного до конкретного.
17. Практика як критерій істинності.
18. Істина та помилка.
19. Закон єдності та боротьби протилежностей.
20. Як можлива тотожність протилежностей?
21. Закон переходу кількості в якість та навпаки.
22. Прогрес та регрес.
23. Роль регресу в розвитку.
24. Гегелівське вчення про сутність людини.
25. Як формуються логічні категорії?
26. Принцип розвитку.
27. Принцип зв'язку всього зі всім.
28. Форми руху матерії.
29. Діалектика та релятивізм.
30. Логічні основи агностицизму.
31. Історичні форми діалектики.
32. Що означає поняття «синкретизм»?
32. Категорія нескінченності та її роль в мисленні.

9. Тести для самоконтролю

Що означає поняття “субстанція”?

5. Речовина.
6. Першооснова.
7. Те, з чого все складається.

З точки зору діалектики:

1. Рух абсолютний, спокій відносний.
2. Спокій абсолютний, рух — відносний.
3. Рух і спокій відносні.

Хто серед перелічених філософів відстоював ідеї пантеїзму?

1. Декарт.
2. Спіноза.
3. Бекон.

Що означає кантівське поняття «річ в собі»?

1. Внутрішню сутність речей.
2. Матерію.
3. Явища.

Згідно вченню Канта категорії:

5. Формуються в процесі узагальнення емпіричних досліджень.
6. Є вродженими.
7. Установлюються вченими шляхом договору.

Що значить мислити абстрактно?

1. Мислити глибоко.
2. Мислити однобічно.
3. Мислити відірвано від життя.

Родоначальником діалектики вважають

1. Платона.
2. Геракліта.
3. Демокріта.

Принцип «тотожності мислення та буття» означає?

1. Визнання того, що світ можна пізнати таким, як він є.
2. Що світ не існує поза нашими уявленнями.
3. Що думка матеріальна.

Що таке антиномії?

1. Суперечливі твердження, які доводяться однаково переконливо в рамках даної системи мислення.
2. Твердження, які суперечать розуму.
3. Діалектичні суперечності.

В чому полягає суть небулярної гіпотези Канта-Лапласа?

1. Вона встановлювала, що сонце знаходиться в центрі Всесвіту.
2. Це була здогадка про те, що небо не тверде, а газоподібне.
3. Вона виходила з того, що сонячна Сонце та планети виникли не в готовому вигляді, а утворилися поступово з газопилової туманності.

Що означає вираз Гегеля «Все дійсне розумне, все розумне – дійсне»?

1. Що світ влаштований згідно божественного плану і не підлягає критиці;
2. Що все, що не відповідає розуму, має бути знищене;

Яке з цих слів може бути синонімом до слова матерія?

- 1 Речовина.
- 2 Природа.
- 3 Всесвіт.

Хто з цих філософів відстоював ідею тотожності мислення та буття?

1. Кант.
2. Фіхте.
3. Гегель

Декарт вважав, що духовна і матеріальна субстанції поєднуються:

1. Через пізнання.
2. Через божественне начало.
3. Вони є одним цілим по своїй природі.

Спіноза визначав мислення як:

1. Окрему субстанцію.
2. Здатність тіл будувати траєкторію свого руху в просторі з урахуванням форми інших тіл.
3. Вміння сприймати та переробляти інформацію.

Що з'явилося раніше?

- 1 Матерія,
- 2 Свідомість.
- 3 Вони з'явилися одночасно.
- 4 Інші варіанти.

Звідки береться розум?

1. Дається людині від природи.
2. Формується під впливом зовнішнього середовища
3. Виникає в процесі праці.

Які з наведених категорій означають те ж саме, що й “рух”?

1. Переміщення;
2. Еволюція;
3. Перетворення.

Розвиток з точки зору діалектики це:

1. Одна з форм руху.
2. Те ж саме, що й рух.
3. Прогресивний рух.

Рух, розвиток в діалектичній логіці виражається як:

1. Тотожність протилежностей.
2. Додавання чи віднімання нових ознак.
3. Як переміщення в просторі та часі.

Під категоріями в діалектичній логіці розуміють:

1. Поняття з найбільшим об'ємом.
2. Класи понять.
3. Універсальні форми мислення.

Категорії:

1. Закладені в мозку людини генетично.
2. Придумуються філософами і передаються людям в процесі виховання.
3. Формуються в процесі людської діяльності.

Згідно думки Маркса ідеальне це:

1. Досконале в своєму роді.
2. Протилежне матеріальному.
3. Матеріальне, перенесене в людську голову і опрацьоване в ній.

Категорія “зняття” означає.

1. Знищення.
  2. Ствердження.
  3. Ствердження через знищення.
4. Знищення через ствердження.

З точки зору діалектики, спокій це:

1. Відсутність руху.
2. Прямолінійний і рівномірний рух.
3. Форма, через яку ми сприймаємо рух.

Френсіс Бекон запропонував замінити:

1. Індуктивну логіку на дедуктивну.
2. Дедуктивну на індуктивну.
3. Формальну на діалектичну.

З точки зору діалектики індивідуальна свідомість:

1. Закладається в генах в вигляді схильності до певного роду діяльності.
2. Формується під впливом пануючої суспільної свідомості.
3. Є повторенням всього шляху, який пройшло в своєму розвитку людство.

Конкретне з точки зору діалектики це:

1. Те, що дається нам в органах відчуттів.
2. Точно визначене.
3. Продукт синтезу наукових абстракцій.

З точки зору діалектичної логіки критерієм істини є:

1. Відповідність даним наших відчуттів.
2. Людська практика.
3. Відповідність правилам логіки.

Закон єдності та боротьби протилежностей:

1. Встановлює правила узгодження суперечностей.
2. Вказує на джерело руху.

3. Розкриває переваги активної позиції над пасивною.

Закон переходу кількості в якість та навпаки:

1. Розкриває механізм розвитку.
2. Вказує на те, що всі якісні зміни є результатом збільшення чи зменшення кількості руху.
3. Показує, що розвиток відбувається поступово.

Заперечення заперечення показує:

1. Що на кожне заперечення знайдеться своє заперечення.
2. Розкриває напрямок розвитку.
3. Встановлює, що люди повинні бути толерантними в суперечці.

Прогрес та регрес:

1. Виключають один одного.
2. Доповнюють один одного.
3. Неможливі один без одного.

Гегель, що сутність людини треба шукати:

1. В божественному походженні її безсмертної душі;
2. В сукупності суспільних відносин, і яких вона сформувалася;
3. В самосвідомості.

Вираз "Людина – міра всіх речей" символізує точку зору:

1. Матеріалістичної діалектики;
2. Суб'єктивноідеалістичної діалектики Фіхте.
3. Софістики.

Логічні категорії формуються в процесі:

1. Пізнавальної діяльності людини.
2. Предметно-практичної діяльності.
3. Встановлюються фахівцями з логіки.

Викресліть некоректний рядок:

1. Механічна форма руху матерії.
2. Фізична форма руху матерії.
3. Геологічна форма руху матерії.
4. Хімічна форма руху матерії.
5. Соціальна форма руху матерії.

Мислення людини реалізується в першу чергу і головним чином:

1. В мові.
2. В цілеспрямованій діяльності.
3. В хімічних процесах, які відбуваються в корі головного мозку.

Суть закону єдності та боротьби протилежностей полягає в:

1. Розумінні руху як суперечності.

2. Ствердженні пріоритету гармонії над боротьбою.
3. Заклику до боротьби.

Мислення:

1. Виникає в процесі сприйняття та переробки інформації в мозку;
  2. Дається людині від народження і передається за допомогою генів;
  3. Є продуктом впливу на людину зовнішнього середовища;
- виникає в результаті включення людини в суспільну діяльність по перетворенню природи?

Фундатором діалектичної логіки був:

1. Гегель;
2. Кант;
3. Маркс?

Принцип розвитку означає:

1. Що рух є способом існування матерії;
2. Що людське мислення весь час вдосконалюється;
3. Що все нове краще за старе.

Принцип зв'язку всього зі всім відображає:

1. Причинно-наслідковий зв'язок між явищами;
2. Кругооберт речовин в природі;
3. Ідею матеріальної єдності світу;
4. Ідею взаємодії між предметами.

Декарт розглядав свідомість як:

1. Окрему субстанцію.
2. Як атрибут субстанції.
3. Як продукт мозку.

З точки зору діалектики, спокій це:

1. Відсутність руху.
2. Прямолінійний і рівномірний рух.
3. Форма, через яку ми сприймаємо рух.

Конкретне з точки зору діалектики це:

1. Те, що дається нам в органах відчуттів.
2. Точно визначене.
3. Продукт синтезу наукових абстракцій.

Хто відкрив закони діалектики?

1. Ф. Енгельс.
2. Г. Гегель.
3. І. Кант.

З точки зору діалектичної логіки критерієм істини є:

1. Відповідність даним наших відчуттів.

2. Людська практика.
3. Відповідність правилам логіки.

Викресліть некоректний рядок:

1. Механічна форма руху матерії.
2. Фізична форма руху матерії.
3. Геологічна форма руху матерії.
4. Хімічна форма руху матерії.
5. Органічна форма руху матерії.
6. Соціальна форма руху матерії.

Що таке релятивізм?

1. Основний принцип сучасної фізики.
2. Методологічний принцип, який абсолютизує відносність і заперечує можливість адекватного пізнання.
3. Один з принципів діалектики.

Кому належить фраза «Не можна двічі увійти в ту ж саму річку?»

1. Фалесу.
2. Геракліту.
3. Платону.

Висуваючи ідею першоелементів, давньогрецькі філософи стверджували:

1. Єдність матеріального світу
2. Що існує матеріал, з якого створені всі речі.

Спіноза визначав мислення як:

1. Окрему субстанцію.
2. Здатність тіл будувати траєкторію свого руху в просторі з урахуванням форми інших тіл.
3. Вміння сприймати та переробляти інформацію.

Що Гегель розумів під тотожністю буття та небуття?

1. Рух.
2. Що все існує тільки в нашій уяві.
2. Що руху немає, все існує вічно.

3 точки зору діалектики індивідуальна свідомість:

1. закладається в генах в вигляді схильності до певного роду діяльності.
2. Формується під впливом пануючої суспільної свідомості.
3. Є повторенням всього шляху, який пройшло в своєму розвитку людство.

Які з наведених категорій означають те ж саме, що й “рух”?

1. Переміщення;
2. Еволюція;
3. Перетворення.

Вислів «все тече, все змінюється» належить:

1. Сократу.
2. Арістотелю.
3. Геракліту.

Декарт розглядав свідомість як:

1. Окрему субстанцію.
2. Як атрибут субстанції.
3. Як продукт мозку.

Агностицизм це:

1. Вчення про пізнання.
2. Твердження про те, що світ неможливо пізнати таким, яким він є насправді.
3. Напрямок в давньогрецькій філософії.

В чому полягає суть небулярної гіпотези Канта-Лапласа?

1. Вона встановлювала, що сонце знаходиться в центрі Всесвіту.
2. Це була здогадка про те, що небо не тверде, а газоподібне.
3. Вона виходила з того, що сонячна Сонце та планети виникли не в готовому вигляді, а утворилися поступово з газопилової туманності.

До історичних форм діалектики відносять:

1. Діалектику давніх греків.
2. Ідеалістичну діалектику класичної німецької філософії.
3. Матеріалістичну діалектику.

Що означає поняття “субстанція”?

1. Речовина.
2. Першооснова.
3. Те, з чого все складається.

Що означає поняття «синкретизм»?

1. Змішання різнорідних елементів.
2. Зародковий стан.
3. Нерозчленованість цілого.

Категорія нескінченності означає:

1. Неможливість вичерпно пізнати світ.
2. Числа більші за 10 в ступені 23;
3. Вихід за межі кінечного. Подолання кінечності.

Що Гегель розумів під тотожністю буття та небуття?

1. Рух.
2. Що все існує тільки в нашій уяві.
3. Що руху немає, все існує вічно.

9. Рекомендована література

Базова література

1. Гегель Г.В.Ф. Энциклопедия философских наук. Т. 1. Наука логики. Москва: Мысль, 1974. 452 с.
2. Губерський Л.В. Філософія. Від витоків до сьогодення. Хрестоматія. Київ: Знання, 2009.
<http://pidruchniki.com/1584072037663/filosofiya/filosofiya>
3. Ильенков Э.В. Диалектическая логика: Очерки истории и теории. Москва: URSS, 2014. 328 с.
4. Рассел Б. Історія західної філософії, Київ: Основи, 1995. 759 с.
5. Філософія. Підручник. (ред. Горлач М.І, Кремень В.Г., Рибалко В.К. Київ. 2010.
http://platona.net/load/knigi_po_filosofii/uchebnye_posobija_uchebniki/filosofija_pidruchnik_red_gorlach_m_i_kremen_v_g_ribalko_v_k_2010/27-1-0-3637

Додаткова література:

1. Босенко В.А. Всеобщая теория развития. Киев. 2001. 468 с.
2. Босенко В.О. До питання про діалектику взаємовідношення «вибуху» і «стрибка» в процесі руху. Київ: Либідь, 1961. 131 с.
3. Гегель Г. В. Ф. Феноменологія духу. Київ: Основи, 2004. 550 с.
4. Диалектическое мышление и феномен методологических исследований в развитии науки. Монография / Под общ. ред. д.ф.н. Н.В. Гусевой. Усть-Каменогорск. 2017. 275 с.
5. Декарт Р. Міркування про метод.
<http://www.management.com.ua/vision/vis017.html>
6. Канарский А.С. Диалектика эстетического процесса. Киев: Философия и культура, 2008. 378 с.
7. Кант І. Критика чистого розуму. Київ: Юніверс, 2000. 494 с.
8. Кант І. Прологомени до кожної майбутньої метафізики, яка може постати як наука. Київ: ППС, 2002. 178 с.

9. Копнин П.В. Гносеологические и логические основы науки. Москва: Мысль, 1974. 568 с.
10. Ильенков Э.В. Восхождение от абстрактного к конкретному в научно-теоретическом мышлении. Москва: РОССПЭН, 1997. 464 с.
11. Ильенков Э.В. «Откуда берётся ум?»/ / В кн. Э.В. Ильенков. Философия и культура. Москва: Политиздат, 1991. С. 30-42.
12. Платон Діалоги / Пер. з давньогр. Київ: Основи, 1999. 395 с.
13. Фихте И.Г. Основа общего наукоучения. /В кн.: И.Г.Фихте. Сочинения.
14. Спіноза Б. Етика. Київ: Мультимедійне видавництво Стрельбицького, 2015.
15. Енгельс Ф. Діалектика природи. Київ: Політвидав України, 1977. 382 с.